

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİNİN

ŞƏRQŞÜNASLIQ

JURNALI

JOURNAL OF

ORIENTAL STUDIES

OF BAKU STATE UNIVERSITY

1/2024

Bakı - 2024

*Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində
21 oktyabr 2021-ci il tarixində qeydiyyatdan keçmişdir
(Mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmə nömrəsi 4361)*

Baş redaktor:
akademik Rafael Hüseynov

Redaksiya heyəti:

BELLİNGERİ GIAMPIERO

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, professor;
Venesiya Ka Foskari Universiteti, İtaliya

CƏLİLOV OQTAY

Filologiya elmləri doktoru, professor;
Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan

CHALİSOVA NATALIYA

Filologiya elmləri doktoru, professor;
Rusiya Dövlət Humanitar Universiteti, Rusiya

EKİCİ METİN

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, professor;
Ege Universiteti, Türk Dünyası Araşdırmaları
İnstitutu, Türkiyə

FİLİPPOV ALEKSANDR

Filologiya elmləri doktoru, professor;
Sankt-Peterburq Dövlət Universiteti, Rusiya

XƏNDAN AYDAN

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent;
Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan

JAVADİ HASAN

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, professor;
Kaliforniya Universiteti, ABŞ

KAZIMOV MEHDİ

Filologiya elmləri doktoru, professor;
Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan

QARADAĞLI VÜQAR

Filologiya elmləri doktoru, dosent;
Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan

QASIMOVA AİDƏ

Filologiya elmləri doktoru, professor;
Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan

LO MBAYE

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, professor;
Dyuk Universiteti, ABŞ

MANSOOR ASMA

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, professor;
İslamabad Beynəlxalq İslam Universiteti, Pakistan

MƏMMƏDOVA ƏSMƏTXANIM

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent;
Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan

NİKOLAYEVA MARIYA

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent;
Rusiya Elmlər Akademiyası, Rusiya

OCHİLOV OZODCON

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru;
Özbəkistan Dövlət Şərqsünaslıq Universiteti,
Özbəkistan

RƏSULOĞ ƏSGƏR

Filologiya elmləri doktoru, professor;
Milli Arxiv İdarəsi, Azərbaycan

RÜSTƏMOV RÜFƏT

Filologiya elmləri doktoru, professor;
Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan

SUFİZODA SHODİMAXAMMAD

Filologiya elmləri doktoru, professor;
Tacikistan Respublikası Elmlər Akademiyası,
Tacikistan

TOBİA STEFAN

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, professor;
Strasburq Universiteti, Fransa

Bakı Dövlət Universitetinin **ŞƏRQŞÜNASLIQ** jurnalı/Journal of **ORIENTAL STUDIES** of Baku State University, № 1 (4), 2024. – 168 səh. Bakı, BDU, 2024.

OXUYACAQLARINIZ

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

- DƏMİROVA Cəmilə**
ƏRƏB NƏSRİNDƏ ŞÜUBİLİKLƏ BAĞLI MÜLAHİZƏLƏR
Considerations on shu`ubi in arabic prose 11
- HÜSEYNOVA Dilbər**
ƏRƏB ƏDƏBİYYATINDA MƏRSİYƏ JANRININ TARİXİ İNKİŞAFI VƏ ONUN PARLAQ NÜMUNƏLƏRİ
The historical development of the genre of lamentation in Arabic literature and its bright examples 20
- HÜSEYNOV Rafael**
HACI ZEYNALABDIN SHIRVANI'S LIFE COMPLETED IN TRAVEL
Hacı Zeynalabdin Şirvaninin səyahətdə tamamlanan ömrü 28
- KARAHAN Mədinə**
ƏHMƏD BƏY AĞAOĞLUNUN "SƏRBƏST İNSANLAR ÖLKƏSİNDƏ" ƏSƏRİNDƏ FƏRD VƏ CƏMİYYƏT MÜNASİBƏTLƏRİ
The Relationship between the Individual and Society in Ahmed Beg Aghaoglu's "In the Land of Free People" 61
- ƏLİYEVƏ Nərmin**
THE CONCEPT OF A UNIFIED HOMELAND IN THE POETRY OF MOHAMMAD-HOSSEIN SHAHRIAR
Məhəmmədhüseyn Şəhriyar yaradıcılığında vahid vətən konsepsiyası 67
- AĞABƏYLİ Vüsalə**
XX ƏSR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA YENİ QADIN OBRAZLARI VƏ ONUN ŞƏRQ ƏNƏNƏSİ İLƏ ƏLAQƏSİ
New female images 20th sentury Azerbaijani literature and their relationship with Eastern literary tradition 74

DİLÇİLİK

- HÜSEYNOV Rafael**
GÖRKƏMLİ ALİMİN NƏSRİ BAŞ TUTMAMIŞ, MƏZMUNU GƏRƏKLİLİYİNİ İTİRMƏMİŞ, QAYIDIŞI FAYDALI TARİXİ ARAŞDIRMASI
A Historical Study by a Prominent Scholar: Unpublished, Still Relevant by Content and Worth Revisiting 87
- CƏFƏR Əkrəm**
QƏDİM TÜRK DİLLƏRİ ABİDƏLƏRİNDƏ FEİLİ SİFƏT VƏ FEİLİ BAĞLAMALAR
Verbal Adjectives and Verbal Conjunctions in the Monuments of the Ancient Turkish Languages 99

TƏRCÜMƏ NƏZƏRİYYƏSİ VƏ ÇEVİRMƏLƏR

ASLAN Aygün

**MƏHƏMMƏD İQBALIN URDU DİLİNDƏ OLAN ŞEİRLƏRİNDƏN
SEÇMƏLƏR**

Selections From Muhammad Iqbal's Poems in Urdu

145

TƏQDİMATLAR, RƏYLƏR, DƏYƏRLƏNDİRMƏLƏR

NURİYEVA Kəmalə

**ABBASQULU AĞA BAKIXANOVUN “TƏHZİBİ-ƏXLAQ” ƏSƏRİNİN
TƏKMİLLƏŞDİRİLMİŞ VƏ “MİRATU-L-CƏMAL” ƏSƏRİNİN İLK TAM
NƏŞRİ HAQQINDA**

On the Enhanced Edition of Abbasgulu Agha Bakikhanov's “Tahzibi-
Akhlag” and the First Complete Publication of “Miratu-l-Jamal”

159

APA7 qaynaqgöstərmə təlimatı

164

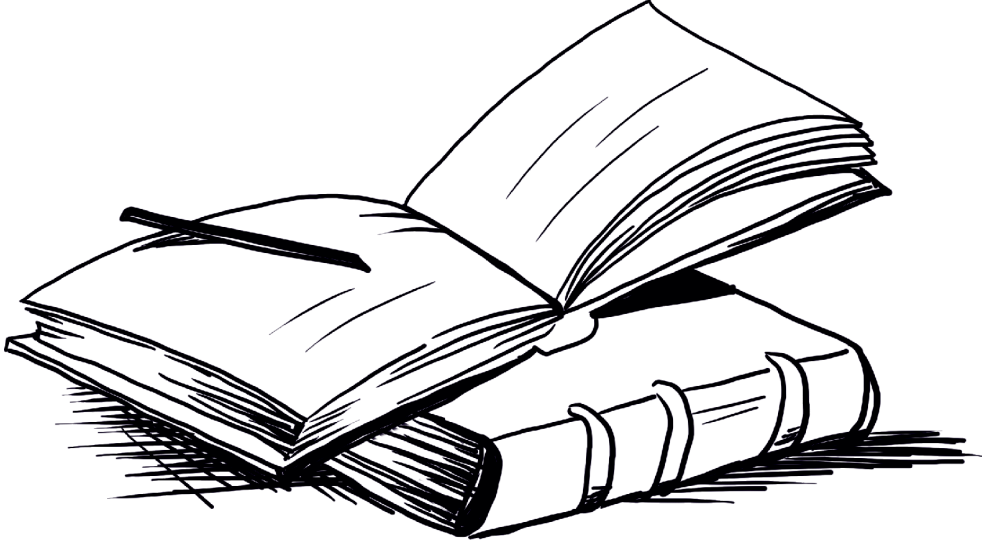
Nəsrə dair tələblər

166

Publication requirements

167

DİLÇİLİK

UOT 811.512.1

QƏDİM TÜRK DİLLƏRİ ABİDƏLƏRİNDƏ FEİLİ SİFƏT VƏ FEİLİ BAĞLAMALAR*

ƏKRƏM CƏFƏR**

Xülasə

Uzun müddət bəzi dilçi alimlər Azərbaycan dilinin mənşəyini cənubda, Qədim Midiyada axtarırdılar. Məlumdur ki, onların bu yolda sərf edilmiş əməkləri heç bir müsbət nəticə vermədi. Çünki türk tipli Azərbaycan dili ilə Qədim Midiya ərazisində yaşamış xalqların bizə məlum olan dilləri arasında, demək olar, heç bir rabitə üzə çıxarıla bilmədi və elmi tədqiqat üçün əsas ola biləcək zəruri linqvistik material tapılmadı. Məlum oldu ki, Azərbaycan dilinin mənşəyi türksistemli dillərin mənşəyi ilə bağlıdır.

Türk dillərinin tarixini saxlayan ən qədim abidələr, bu günə qədər məlum olduğu üzrə, beşinci əsrdən bəriki dövrlərə aid abidələrdir. Bu abidələri iki qismə bölmək mümkündür:

- 1) türk xalqlarının İslamı qəbul etmədən əvvəlki dövrə aid dil abidələri;
- 2) onların İslamı qəbul etdikdən sonrakı dövrə aid olan dil abidələri.

Bu iki qisim dil abidələri istər yazılıqları əlifba üzrə, istərsə də dil keyfiyyəti (birinci növbədə lüğət tərkibi üzrə) bir-birindən fərqlənir. İslamdan sonra yaradılmış türk dilləri abidələri, başlıca olaraq, ərəb əlifbası ilə yaradılış və onların lüğət tərkibində getdikcə artaraq gəlmiş olan ərəb-fars dillərinin ünsürləri yer almışdır.

Türk xalqlarının İslamı qəbul etdikdən sonra qədim abidələrini, başlıca olaraq, üç qrupa bölmək olur: Yenisey abidələri, Orxon abidələri, qədim uyğur abidələri.

Bu əsərin məqsədi həmin bu üç qrup dil abidələrini araşdıraraq, onlarda olan feili sifət və feili bağlama kateqoriyalarını ayıraraq üzə çıxarmaq və onların Azərbaycan dilində olan qarşılıqlarını qeyd etməkdən ibarətdir. Çünki Azərbaycan dilinin materiyasını anlamaq üçün onun ölgünlənmiş formalarını, eyni zamanda, qohum türk dillərinin müasir və ölmüş formalarını öyrənməliyik.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, Yenisey abidələri, Orxon abidələri, qədim türk yazıları, kitabələr

GİRİŞ

Azərbaycan dilşünaslığının qarşısında ciddi bir məsələ durmuşdur: Azərbaycan dilinin mənşəyini və inkişafını öyrənmək. Uzun müddət bəzi dilçi alimlərimiz Azərbaycan dilinin mənşəyini cənubda, Qədim Midiyada axtarırdılar. Məlumdur ki, onların bu yolda sərf edilmiş əməkləri heç bir müsbət nəticə vermədi. Çünki bizim türk tipli Azərbaycan dilimiz ilə Qədim Midiya ərazisində yaşamış xalqların bizə məlum olan dilləri arasında, demək olar, heç bir rabitə üzə çıxarıla bilmədi. Elmi tədqiqat üçün əsas ola biləcək zəruri linqvistik material tapılmadı. Axırda məlum oldu ki, Qədim Midiyada Azərbaycan dilinin mənşəyini axtarmaq zülumatda dirilik suyunu axtarmaq kimi boş bir xülyadır. Söylər boşa çıxandan sonra anlaşıldı ki, Azərbaycan dilinin mənşəyi

* Məqaləni akademik Rafael Hüseynov təqdim etmişdir.

** Azərbaycan dilçisi, ədəbiyyatşünas, şərqşünas-filoloq, pedaqoq Əkrəm Səftər oğlu Cəfərov 1905-ci ilin may ayında İsmayilli rayonunun Lahıc kəndində anadan olmuş, 1991-ci il avqustun 18-də Bakıda vəfat etmişdir.

gözümüzün qabağında – şərqimizdə, qərbimizdə, şimalımızda, cənubumuzda mövcud olan real türksistemli dillərin mənşəyi ilə bağlıdır.

Bütün dil ailələrində olduğu kimi, türk dilləri ailəsində də ölmüş, canlı, qədim, yeni, yazılı, yazısız – hər növ dillər vardır. Ölmüş türk dilləri, məsələn: bulğar dili, xəzər dili, qədim uyğur dili, Orxon, yəni qədim oğuz dili, Yenisey abidələrinin dili, yəni qədim qırğız dili, polovets (yaxud kuman) dili, peçenek dili, səlcuq dili, çağatay (yaxud köhnə özbək) dili və s.; canlı türk dilləri, məsələn: Azərbaycan dili, türkmən dili, türk (osmanlı) dili, qağauz dili, özbək dili, yeni uyğur dili, qaraqalpaq dili, qazax dili, qırğız dili, tatar dili, başqırd dili, çuvaş dili, noğay dili, qumuq dili, qaraçay dili, balkar dili, yakut dili, xakas dili, tuvin dili, şor dili, oyrot (altay) dili və s. kimi dillərdir.

Qədim dil ilə yeni dil terminlərini müəyyən şərtlə anlamaq lazımdır. Qədim dil deyərək belə anlaşılmamalıdır ki, onun bütün komponentləri, bütün qrammatik formaları və bütün lüğət tərkibi qədimdir. Dil, əgər o canlıdır, daima hərəkətdədir. Həm də dildə hərəkət onu əhatə edən başqa dillərlə (istər qohum, istərsə qohum olmayan dillərlə) rabitədə gedir. Bu hərəkət və rabitə dilin həm öz daxili inkişafı çərçivəsində, həm də başqa dillərin ona təsiri nəticəsində onda yeni ünsürlərin əmələ gəlməsinə səbəb olur. Məsələn, ən qədim türk dillərindən sayılan çuvaş və yakut dillərində bir sıra yeni, hətta ən yeni dil ünsürləri mövcuddur (Malov, 1951: 6).

İkinci tərəfdən, yeni dil deyərək belə anlaşılmamalıdır ki, onun bütün komponentləri, bütün qrammatik formaları və bütün lüğət tərkibi yenidir. *Yeni dil* ifadəsi özü bildirir ki, bu dil uzun əsrlər boyu hərəkət və inkişaf prosesində tədricən təkamül edərək dəyişilmiş və onun sistemində yeni ünsürlər əmələ gəlmiş, bu yeni ünsürlər get-gedə artmış, nəticədə dil yeni səfhəsinə çatmışdır. Lakin bu o demək deyildir ki, onda qədim ünsürlərindən heç bir iz qalmamışdır. Hər yeni dil müxtəlif fonetik, qrammatik, leksik bağlarla qədim dillər və birinci sırada qədim qohum dillər ilə bağlıdır. Eyni zamanda, onun özündə, istər müasir vəziyyətində, istərsə tarixi inkişaf mərhələlərində həm ölgünlənmiş, həm də canlı ünsürlər var. Bütün bu faktları nəzərə alaraq və bunlara əsaslanaraq F. Engels deyir: *“Ana dilin materiyası və forması yalnız o zaman anlaşıla bilər ki, onun baş verməsi və tədricən inkişafı izlənilsin, bu isə, əvvələn, onun öz ölgünlənmiş formaları, ikincisi də, qohum canlı və ölü dillərin nəzəri-diqqətə alınması, mümkün deyildir”* (Engels, 1969: 306; Engels, 1967: 305). Dilin materiyasına bu tarixi-dialektik baxışı biz Azərbaycan dilinə tətbiq etsək, deməliyə ki, Azərbaycan dilinin materiyasını anlamaq üçün onun ölgünlənmiş formalarını, eyni zamanda, qohum türk dillərinin müasir və ölmüş formalarını öyrənməliyik. Həmin bu məqsədlə biz Azərbaycan dilinin mənşəyini və tarixini öyrənmək üçün onun iki mühüm qrammatik kateqoriyasını – feili sifət və feili bağlama kateqoriyalarını – türk dillərinin ən qədim dövrlərindən bəri tarixən zəbt edilərək saxlanmış dil materialları üzrə tədqiq edib gəlirik.

Türk dillərinin tarixini saxlayan ən qədim abidələr, bu günə qədər məlum olduğu üzrə, beşinci əsrdən bəriki dövrlərə aid abidələrdir. Bu abidələri iki qismə bölmək mümkündür:

- 1) türk xalqlarının İslamı qəbul etmədən əvvəlki dövrə aid dil abidələri,
- 2) onların İslamı qəbul etdikdən sonrakı dövrə aid olan dil abidələri.

Bu iki qisim dil abidələri istər yazıldıqları əlifba üzrə, istərsə də dil keyfiyyəti (birinci növbədə lüğət tərkibi üzrə) bir-birindən fərqlənir. İslamıqdan sonra yaradılmış türk dilləri abidələri, başlıca olaraq, ərəb əlifbası ilə yaradılış və onların lüğət tərkibində getdikcə artaraq gəlmiş olan ərəb-fars dillərinin ünsürləri yer almışdır. İslamıqdan əvvəlki türk dilləri abidələri isə iki əlifba ilə – türk-run (Orxon–Yenisey) əlifbası ilə və uyğur əlifbası ilə yaradılmış; bunların dili də ərəb və fars dillərinin bilavasitə təsirindən

azad olmuşdur. Bilavasitə deyirik, çünki İslamlıqdan əvvəlki dövrdə də biz tərcümə ədəbiyyatında türk dili abidələrində ərəb və fars dillərinin ünsürlərinə, çox cüzi də olsa (məsələn, qədim uyğur abidələrində tərcümə əsərlərində (Bax: Malov, 1951: lüğət hissəsi)), rast gəlirik.

Türk xalqlarının İslamlıqdan qabaqkı dövrə aid olan dil abidələrini, başlıca olaraq, üç qrupa bölmək olur:

- 1) Yenisey abidələri;
- 2) Orxon abidələri;
- 3) Qədim uyğur abidələri.

Bu əsərin məqsədi həmin bu üç qrup dil abidələrini araşdıraraq, onlarda olan feili sifət və feili bağlama kateqoriyalarını ayıraraq üzə çıxarmaq və onların Azərbaycan dilində olan qarşılıqlarını qeyd etməkdən ibarətdir.

İki əvvəlki qrup abidələri çox vaxt birlikdə Orxon–Yenisey, yaxud Yenisey–Orxon abidələri adlandırıldığı kimi, daha ümumi bir termin ilə, türk-run abidələri də adlanır. Bu ona görədir ki, hər iki qrup abidələrin kitabələri eyni əlifba ilə yazılmışdır. Türk-run əlifbasının mənşəyi haqqında müxtəlif nəzəriyyələr var. Bəziləri bunu başqa xalqların əlifbalarından çıxartmağa çalışırlar. Lakin bu əlifbanın müstəqil olaraq qədim türklər tərəfindən yaradılmasını iddia edən nəzəriyyə türk-run hərflərinin qədim türk köçəri tayfalarında çoxişlənən damğaların, yəni müxtəlif şeylər, o cümlədən, heyvanların sağrılarında vurulan damğaların inkişafı nəticəsində yaradılmasını irəli sürür.

Türk-run yazılı abidələrinin varlığı haqqında ilk dəfə on üçüncü əsrin ortalarında fars tarixçisi Əlaəddin Əta Məlik Cüveyni “Tarixi-cahangüşa” adlı əsərində məlumat vermişdir. Cüveyni 1252-ci ildə Mərkəzi Asiyada etdiyi səyahətindən “Tarixi-cahangüşa”da bəhs edərkən Orxon çayı və Ordubalıq şəhərinin xarabalıqları arasında üstündə xüsusi hərflərlə kitabələr yazılmış daşları öz gözləriylə gördüyündən danışır (Yojef, 1331: 86; Köprülüzadə, 1920: 35; Orkun, 1936: Giriş).

Buna baxmayaraq, əsrimizin bir çox türkoloqları Orxon abidələrinin kəşf edilməsi şərəfini kimi S. U. Remezova, kimi N. M. Yadrinsevə aid edir. A. Bernştam deyir ki, “Orxon daşı” (əlbəttə, abidə nəzərə alınır) haqqında ilk dəfə xəbər verən 1696–1697-ci illərdə Remezov olmuş və xəbərin yeganə müəllifi də Remezovu saymaq lazımdır (Bernştam, 1946: 12). S. Y. Malov isə yazır ki, Orxon abidələrini 1889-cu ildə tapan N. M. Yadrinsevidir (Malov, 1951: 11).

Yenisey abidələrinin varlığı haqqında da ilk məlumatı S. Y. Malov S. Remezovun adı ilə (Malov, 1951: 11), A. Bernştam isə bunu Amsterdam bələdiyyə rəisi Nikolay Vidzenin adı ilə (Bernştam, 1946: 11) bağladığı halda, başqa bir çox alimlər, demək olar, ümumiyyətlə, bu şərəfi 1709-cu ildə Poltava müharibəsində ruslara əsir düşmüş və 13 il Sibiri dolaşaraq yerli tayfaların dillərini və etnoqrafiyasını öyrənmiş olan İsveç zabiti İohan fon Stralenberqə aid edirlər.

Bu fikir ixtilaflarına səbəb odur ki, tarixçi Cüveyni, səyyah Vidzen, coğrafiyaçı Remezov Orxon–Yenisey abidələrinin varlığı haqqında yalnız qısaca xəbər vermişlər. Stralenberq, Yadrinsev və onlardan sonra gələn alimlər isə bu abidələri müfəssəl surətdə təsvir və tədqiq edərək elmin ixtiyarına keçirmişlər.

1. Yenisey abidələri

Bu abidələr, adından anlaşıldığı kimi, Şimali Asiyanın ən böyük çaylarından biri olan Yenisey çayının cənub ətəklərində təxminən 200 il bundan qabaq tapılmış abidələrdir. Ən məlumlarının sayı əllidən artıq olan bu abidələrin mətnlərini son əsr

zərfində V. V. Radlov, S. V. Kiselyov, S. Y. Malov, H. N. Orkun və d. türkoloqlar transkripsiyası və tərcümələriylə bərabər nəşr etmişlər.

Bu abidələrin nə zaman yazılmış olduğu, yəni bunların dilinin hansı əsrə aid olduğu haqqındakı fikirlər müxtəlif olsa da, bir-birinə yaxındır. S. Y. Malov Radlovun, Kiselyovun və özünün vaxtilə ayrı-ayrı nəşr etmiş olduqları bu abidələri bir yərə toplayaraq 1952-ci ildə rusca "Türklərin Yenisey yazısı" adı ilə çıxartdığı kitabında bu kitabelərdəki dilin beşinci əsrə aid olduğunu dəfələrlə qeyd edir (Malov, 1951: 7-8). Lakin yenə bu əsərdə, əsərlərinə S. Y. Malovun müraciət etdiyi və fikirləriylə mübahisə etdiyi K. K. Yudaxin və İ. A. Batmanov həmin kitabelərin dilini VI–VIII əsrlərə aid sanırlar (Malov, 1951: 5). S. Y. Malovun həmin kitabına rəy yazmış olan A. Şerbak da Yenisey kitabelərini VI–VIII əsrlərin türk dili əsərləri sayır (Şerbak, 1955: 98). Yenə qırğız türkoloqlarından Mədinə Baqdanova 1947-ci ildə Moskvada nəşr etmiş olduğu "Киргизская литература" adlı əsərində Yenisey abidələrinin xronologiyasından bəhs edərkən deyir ki, bu abidələrin yaradılması tarixi, şərti olaraq, eramızın VII–IX əsrləri sayılır (Baqdanova, 1947: 8). Xarici türkoloqlardan A. C. Emre "Türk ləhcələrinin müqayisəli qrameri" adlı əsərinin "Əski türkcə" bəhsində: "*Dilimizin ən əski yazılı vəsiqələri olan Sibir kitabeləri səkkizinci əsrdə yazılmışdır*", – deyir (Emre, 1949: V). Lakin yenə A. C. Emre eyni əsərində türk dilinin ən qədim əsəri olaraq Orxon yazılarını sayır: "*Ən əski yazılı dil vəsiqələrimiz... "Orxon kitabeləri"dir*", – deyir (Emre, 1949: 13). Əsərinin başqa bir yerində isə Emre Orxon yazıları ilə Yenisey yazılarının yaradılma zamanını birləşdirir: "*Türkcənin ən əski yazılı əsərləri Sibir–Monqolustan (Yenisey–Orxon – Ə. C.) abidələridir*" (Emre, 1949: 27). Beləliklə, biz A. C. Emredən həm kəmiyyət, həm də keyfiyyətə və həm zaman, həm də məkan etibarilə bir-birindən müəyyən fərqlərlə ayrılan bu iki qrup abidələrin hansının daha əski olduğunu öyrənə bilmirik. Burada bir cəhəti də qeyd etməliyik ki, Emre türk-run abidələrinin yaradılması zamanını, yuxarıda özünün dediyi kimi, yalnız səkkizinci əsrlə bağlamır. O, eyni zamanda, yazır ki, "*Sibir–Monqolustan abidələrinin çoxu səkkizinci, ən əskiləri isə yeddinci əsrə çıxmaqdadır*" (Emre, 1949: 27), ancaq hansıların səkkizinci və hansıların yeddinci əsrə çıxdığını müəyyən göstərmir. Buradan aydın olur ki, A. C. Emre Orxon–Yenisey abidələrinin dili üzərində linqvistik təhlil aparmamışdır. Bu cəhətdən S. Y. Malov, şübhəsiz, irəli getmişdir. Biz S. Y. Malovun Yenisey kitabelərinin dilinə, onun qrammatik quruluşuna və lüğət tərkibinə verdiyi qiymət və xarakteristikani nəzərə alsaq (Malov, 1951: 8), bu dili V–VI əsrlərin türk dili nümunəsi sayə bilərik. Orxon abidələrinin tarixi qeyd edilmiş ən qədimi VII əsrin sonlarına aid olduğunu nəzərə aldıqda, Yenisey abidələrinin onlardan daha qədim olduğu anlaşılır. Buna görə də mən Azərbaycan dili ilə türk dili abidələri arasındakı yaxın-uzaqlıqları, birlik-ayrılıqları araşdırıb aydınlaşdırmaq üçün, xronoloji tərtibə riayət edilsin deyərək, əvvəl Yenisey abidələrindən başlayıram. Hərəsi həcmcə, əksəriyyəti üzrə, beşdən ona qədər cümlə və ya abzasdan ibarət olan Yenisey kitabelərinin mətni dil, üslub və məzmun cəhətdən yeknəsəqdir. Ümumiyyətlə, məzar daşlarından ibarət olan bu abidələrin mündəricəsini nəzərə alan S. Y. Malov bunlardakı dili "*Eramızın beşinci əsrinin qəbiristan poeziyası dili*" kimi səciyyələndirir (Malov, 1951: 8). Bu kitabelərin mətni məzmunca iki hissəyə ayrılır. Birinci hissədə mərhumun öz dili ilə onun həsrəti, kimdən nigaran getdiyi, yaxud kimdən kam almadığı, ikinci hissədə isə kimdən təəssüflə ayrıldığı ifadə olunur. Bəzi kitabelərdə isə kitabənin kimin tərəfindən qoyulduğu və mərhumun qısaca tərcümeyi-halı göstərilir.

Yenisey abidələrini S. Y. Malov yuxarıda göstərilən ayrıca kitabında (Malov, 1952), H. N. Orkun isə "Əski türk yazıları" adlı dördcildlik əsərinin üçüncü cildində (Orkun, 1940) bir sıra əlavələrlə nəşr etmişdir. Mənim araşdırmalarım, başlıca olaraq, bu iki məxəz üzrə aparılır.

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, bütün bu kitabələrdən mən yalnız məqsədime müvafiq olan yerlərini, yəni yalnız içində feili sifət və feili bağlama olan cümlələri seçib alıram. Həm də mən araşdırmalarımı (Orkunun və Malovun tərcümələrini, çox yerdə müqayisə yolu ilə, nəzərə almaqla bərabər) öz tərcümələrim əsasında aparıram. Nəhayət, bilavasitə qədim mətnlərə keçmədən əvvəl nəzərə alınması lazım gələn bu şərtləri də göstərməliyəm:

1) Burada və aşağıda hər yerdə mən Malova və Orkuna müraciət etdiyim hallarda birincinin transkripsiyasını, ikincinin həm transkripsiyasını, həm tərcüməsini eynilə saxlayaraq yalnız əlifbalarını dəyişdirirəm, yəni onları Azərbaycan əlifbası ilə verirəm.

2) Oriijinalın cümlə quruluşunu, yəni cümlə üzvlərinin yerlərini olduğu kimi saxlamağa çalışıram. Bu prinsiplə yalnız zəruri hallarda ayrılıram.

3) Oriijinalın transkripsiyasında durğu işarələrini buraxmağıma səbəb həm əslində bunların olmaması, həm də başqa tərcüməçilərin də çox vaxt bunları buraxmasıdır.

4) Tərcümələrimdə mətnin mənası aydın anlaşılın deyə əlavə etməyə məcbur olduğum sözləri mötərizə içinə alıram. Oriijinaldan kənar çıxıntılar, demək olar ki, yalnız tək şəkildə olan müəyyən sözlərin cəm şəklində verilməsində, bəzən də cümlədə bağlayıcının artırılmasındadır ki, bununla da mən türkoloji ədəbiyyatda tətbiq olunan bir əməliyyəni mühafizə etmək yolu ilə gedirəm.

5) Mənbənin səhifələrinə müraciətlərdə “/” işarəsi ilə verilən rəqəmlərin sol tərəfində oriijinal, sağ tərəfində tərcümə göstərilir; mötərizə içindəki rəqəmlər isə həmin səhifədə mətnin nömrəsini bildirir.

1.1. Uyük–Turan kitabəsindən

“Kuyda kunçuyım sizdə oğlum yıta sizimə yıta bökmədim adırılıtım kunim kadaşım yıta adırılıtım”.

Tərcüməsi: Sizdən, hərəmdə xanımlarım, oğullarım, sizin üçün qüssələnerək zövq almadım, ayrıldım (yəni öldüm). Kənzlərim, aşnalarım, qüssələnerək ayrıldım (öldüm).

Malov (1952) səh.17/1-də öz tərcüməsində “yıtа” sözünü “скорбя” kimi tərcümə edir. Guya bu, feili bağlamadır. Lakin yenə o, bu səhifənin özündə eyni sözü üç dəfə “o rope” olaraq tərcümə edir; demək, bu, feili bağlama deyil. Yenə Malov səh.26/1-də “yıtа” sözünü heç tərcümə etmir. Orkun (1940) səh.180–181/12-də bu sözü “nə çarə” tərcümə edir. Eyni vəziyyət bu müəlliflərdə çox dəfə təkrar edildiyi üçün mən bunun üstündə artıq dayanmağı lüzumsuz sanıram. Yalnız qeyd edim ki, Malov bu sözü gah buraxdığı, gah da müxtəlif qrammatik kateqoriyalarla (*горюя, скорбя, о rope, увы* və s.) tərcümə etdiyi halda, Orkun heç yerdə bunu feili bağlama ilə vermir. O öz lüğətində bu sözü: “nə çarə”, “nafilə”, “bihudə”, “nə fayda” – sözləriylə tərcümə edir (Malov, 1951: 143). Mən bu söz haqqında 1957-ci il 26 sentyabr tarixində A. N. Kononovla da söhbət etdim, araşdırmalar müəyyən nəticə vermədi.

1.2. IV Çakul abidəsindən

“Yış açi işim kadaşlarıma adırılı bardım”.

Tərcüməsi: Dağlıq meşədəki böyük dostlarımdan, yoldaşlarımdan ayrılıb getdim (öldüm).

Bu mətndə “yış” sözünü Orkun “yaş” mənasında “gənc”, “adırılı bardım” sözlərini isə “ayrılı verdim” kimi tərcümə edir (Orkun, 1940: 119). Malov isə “adırılı bardım”

sözlərini sadəcə “отомел” tərcümə edir (Malov, 1952: 38-39). “Yış” sözü müxtəlif abidələrdə “meşə və dağlar”, yaxud “meşəlik-dağlıq” mənasında dəfələrlə təsadüf edildiyindən mən bu tərcüməni, yəni Malovun tərcüməsini qəbul etdim; yenə, aşağıda görəcəyimiz kimi, müxtəlif abidələrin dilində -u, -ü şəkilçisi ilə feili bağlamalara təsadüf edildiyi üçün mən “adırılı” sözünü burada, Malovdan və Orkundan fərqli olaraq, “ayrılıb” şəklində tərcümə edirəm, bu iki şəkli semantik cəhətdən bir-birinin ekvivalenti sayıram.

1.3. V Çakul abidəsindən

“Uyar bəqimkə adırılıtım, uyar kadaşımka adırılıtım”.

Tərcüməsi: Qüdrətli bəylərimdən ayrıldım, *qüdrətli* yoldaşlarımdan ayrıldım.

“Uyar” sözündə “u-” feilin kökü, “yar” feili sifət şəkilçisidir. “U-” bacarmaq, bir işi icra etmək qüdrətində olmaq deməkdir (Malov, 1951: 437; Malov, 1952: 111 – “uyar” sözü). -yar, -ar, -ər feili sifət şəkilçisi müasir Azərbaycan dilində də eyni şəkildə və mənada işlənməkdədir: ax-ar (su), çap-ar (at), gül-ər (üz), yan-ar (dağ) və s.

Başqa bir nümunə:

“Uyar kadınım üçün ükdım”.

Tərcüməsi: Qüdrətli /varlı/ qaynım olduğu üçün varlandım.

“Uyar” sözünü burada və bundan qabaqki mətnə Malov “знатный” /nəcib, əsil/ (Malov, 1952: 39), Orkun “nüfuzlu” (Orkun, 1940: 120) tərcümə edirlər, hər ikisində bu söz feili sifət mənasındadır. Biz bu sözü müasir Azərbaycan dilinə “bacaran”, yaxud “varı, gücü olan” kimi feili sifət şəklində tərcümə edə bilərik. Zaman təsəvvüründə də fərq şərti olar.

1.4. VI Çakul abidəsindən

“İnim əçim yıta adırılı bardımız yıta”.

Tərcüməsi: Kiçik (və) böyük qardaşlarım, əfsus, *ayrılıb* getdik, əfsus.

Bu mətnə iki dəfə təkrar olunan “yıta” sözünü mən nə Malov kimi “qoryuya” – qəmlənərək” (Malov, 1952: 40), nə də Orkun kimi “nə çarə” (Orkun, 1940: 120) sözləriylə tərcümə etdim; mən bunu mətnin məzmunu və üslubuna əsaslanaraq, “əfsus” sözü ilə verməyi daha müvafiq sandım. Bu söz Malovun tərcümə etdiyi kimi feili bağlama olsaydı, onda feilin kökü “yıt-”, “-a” isə feili bağlama şəkilçisi olmalı idi; “-a”nın feili bağlama şəkilçisi ola bilməsinə şübhə yoxdur, istər qədim, istərsə yeni türk dillərində bu şəkilçi ilə feili bağlama çoxdur. Azərbaycan dilində də cüt bağlamalarda bu var: dur-a-dur-a, bax-a-bax-a və s. Lakin “yıt-” şəklində türkcə feili mən nə lüğətlərdə, nə sözlüklərdə tapa bilmədim. Malovun həmin əsərinin sözlüyündə “yıta (yita)” sözü feil kimi verilməmiş (Malov, 1952: 106). Bundan da başqa, Malov yazır ki, bu sözün mənası indiyə qədər aydın deyil (Malov, 1952: 17).

Başqa bir nümunə:

“Kuyda kişimə yıta adırılı bardımız”.

Tərcüməsi: Hərəmdə arvadıma, əfsus – *ayrılıb* getdik.

Malovun tərcüməsi: Qəmlənərək ayrıldıq biz öz arvadlarımızdan hərəmdə (Malov, 1952: 40).

Orkunun tərcüməsi: Kuydakı (hərəmdəki? – Ə. C.) zevcəmə, nə çarə, ayrılıverdik (Orkun, 1940: 120).

“Yıta”nı “qəmlənərək” saymasaq, nə Malovun, nə Orkunun tərcümələrində feili bağlama yoxdur. Halbuki “adırılı” açıq-aydın feili bağlamadır. Aşağıda Orxon abidələrində də bu şəkildə feili bağlamaları görəcəyik. Orkunda iki feilin (*adırılı bardımız* feillərinin) bir feildə birləşdirilməsi, mənəcə, orijinalı həm qrammatik, həm mənəcə təhrifdir. Orijinalda “ayrılıb” feili bağlaması “getdik” feilini, yəni cümlənin əsas feilini – xəbərini – aydınlaşdırır, mənəcə tamamlayır. Orkun isə həmin feili bağlamayı “vermək” feili ilə birləşdirərək, osmanlı türkcəsi üçün xarakterik olan və başqa mənə verən bir şəkllə salır. Eyni hala Orkunda yalnız burada deyil, başqa mətnlərin tərcümələrində də dəfələrlə təsadüf olunur. Məlumdur ki, osmanlı türkcəsində “vermək” feili müstəqil bir feil mənəsində işlənməkdən başqa, yardımçı bir feil mənəsində də işlənir. Bu feil yardımçı feil mənəsində işlənərək, ahəngə görə, “i” və ya “ı” səsi qoşulan əsas feildən sonra sürət və tamamlayıcılıq bildirir: *gedivermək, alivermək, yazıvermək* kimi ki, *tez getmək, tez almaq, tez yazmaq* deməkdir. İndi burada “adırılı bardımız” – *ayrılıb getdik* sözlərini, Orkunun etdiyi kimi, “ayrılıverdik” şəklində tərcümə etsək, “sürətlə ayrıldıq” demək olacaq ki, bu, həm şəklləcə, həm də mənəcə orijinala müvafiq deyildir. Hələ mətnin qrammatik forması ilə hesablaşmamaqdan başqa, “barmak” (= varmaq – getmək) feilini “vermək” feili ilə tərcümə etməkdəki yanlışlığa da əhəmiyyət verməmək, şübhəsiz, doğru sayılmaz.

1.5. Açur abidəsindən

“İliniz üçün kazqanu öz kuy yıta siz /adırıldınız/”.

Tərcüməsi: Eliniz /dövlətiniz/ üçün var qazanıb öz hərəminizdən, əfsus, ayrıldınız.

Burada orijinalda “adırıldınız” sözü mötərizəyə alınmışdır, çünki bu söz orijinaldan nə səbəbə görə isə düşmüş, Malov bu nöqsanı düzəldərək həmin sözü mətnə mötərizə ilə əlavə etmişdir. Orkunun tərcüməsində bu söz yoxdur. Orkun mətnin “kazqanu” sözünü “qazanaraq” şəklində tərcümə etmiş (Orkun, 1940: 133) ki, mənəcə, “qazanıb” ilə birdir.

1.6. I Altın-göl abidəsindən

“Atsar alp ərtiniz utsar küç ərtiniz iniliq böri uça bars adırılmay”.

Mətnin belə transkripsiyası Malovundur (Malov, 1952: 53). *Orkun* isə eyni mətni başqa cürə oxuyur: “At aşar alp ərtiniz it ut aşar küç ərtiniz iniliq böri uça bars adırılmay itu”¹.

Radlovun transkripsiyası: “At aşar alp (atsar alp) ərtiniz ən ut aşar güc (ət utsar küç) ərtiniz iniliq böri uça bars adırılmay itü” (Radlov, 1895: 332).

Göründüyü kimi, Orkunun transkripsiyası ilə Radlovun transkripsiyası eyni olduğu üçün mən burada yalnız Orkun ilə Malovun mətni oxumalarını müqayisə edirəm.

¹ Burada yeri gəlmişkən qeyd etməliyəm ki, Orkun transkripsiyasında ümumiyyətlə orijinaldakı “n” hərfi, müasir osmanlı türk əlifbasında bu hərflə olmadığına görə, “n” hərfi ilə, “ə” hərfi də çox yerdə “e” hərfi ilə əvəz edilir.

Hər iki müəllifin, mətni oxumalarındakı ixtilaf nəticəsi olaraq, tərcümələri də müxtəlifdir.

Malovun tərcüməsi: Siz qəhrəman – atanlar /atıcılar/ idiniz. Siz dövlət əldə edərək, güclü idiniz. Qurd kiçik qardaşları ola-ola, /indən/ qaçdı, bars /qaplan/ ayrılma (Malov, 1952: 53).

Orkunun tərcüməsi: At aşan qəhrəman idiniz, öküz aşan güc idiniz, yavru qurd (uç?) bars ayrılma ey! (Orkun, 1940: 101-102)¹.

Orkunun tərcüməsində ikinci hissə lazımcı aydın anlaşılır, lakin birinci hissəsi həqiqətə daha uyğundur: orijinalda **ЧУА** sözünün sağdan birinci hərfi “t”dir, bu, “at” sözünü bildirir, ikinci hərf Orxon–Yenisey əlifbasında “s” deyil, “ş” səsini bildirir (Malov, 1951: 17), üçüncü hərf “qalın R”dir; beləliklə, bu iki hərf “aŞaR” sözünü bildirir. Malovun bu üç hərfi “aT aŞaR – at aşar” olduğu halda, “atsar” oxuması oxucunu qaneətdirici deyil. Bu cürə oxumaq mətnin həm mənasını, həm qrammatik quruluşunu dəyişdirir: atsar – atıcı (стрелок), at aşar isə – at yeyən mənasını verir; eyni zamanda, bunu “əla minici” mənasında da anlamaq olar; bu iki məna birinci halda aşmaq (yemək) feilindən, ikinci halda aşmaq /üstündən keçmək/ feilindən gəlir. Qrammatik cəhətdən də *atsar* /atıcı/ – feili isim ikən, *at aşar* (yaxud *at aşan*) – feili sifətdir.

Demək lazımdır ki, Malovun tərcüməsi Radlovun həmin mətnin ikinci tərcüməsinə əsaslanır; Orkunun tərcüməsi isə Radlovun bu mətnin birinci tərcüməsinə yaxınlaşır².

Həmçinin, Malovun *utsar* (dövlət kəsb edən, mal toplayan) sözünü Orkun *ut aşar* /*öküz aşan – yeyən*/ kimi oxuyur və belə də tərcümə edir. Malovun “ut-sar”ında “ut” – azərbaycanca “udmaq” (выиграть) feilinin kökü var; -sar şəkilçisi isə azərbaycanca -ici, -yıcı feili isim şəkilçisinin mənasını ifadə edir. Radlov *utsar* sözünü birinci tərcüməsində “...которая пожирала” (uducu, yeyici) mənasında, ikinci tərcüməsində isə “собирающий” (yığan, toplayan) deyil, məhz “собиратель” (yığıcı, toplayıcı) kimi tərcümə edir.

Orkunun həm transkripsiyası (...aşar), həm də tərcüməsi (...aşan) bu mübahisəli sözü feili sifət şəklində verir. Beləliklə, biz V–VI əsrlər Yenisey kitabəsində müasir Azərbaycan dilinin -ar formalı indiki-gələcək zaman (müzare) feili sifətini görürük.

İndi -ər, -ar şəkilçisi feili sifət şəkilçisi kimi Azərbaycan dilində aktiv, məhsuldar olmasa da, yuxarıdakı mülahizələrin yekunu və nəticəsində bu mətni mən belə tərcümə edirəm: “Atyeyər qəhrəman idiniz, öküzyeyər güc idiniz. Qurd kiçik qardaşlarını qoyub qaçıb, qaplan (isə onlardan) ayrılır (Daha dəqiqi: kiçik qardaşlı qurd qaçıb, qaplan ayrılmayıb)”.

Başqa cümləyə baxaq:

“*Ər ərdəm üçün inim açım uyarın üçün bənqümün tikə bərti*”.

Tərcüməsi: İgidlik üçün, kiçik qardaşımın (və) böyük qardaşımın bacaran (qüdrətli) olduqları üçün əbədi kitabəmi tikib verdilər (qoydular).

“tik-ə” feili bağlaması mənaca azərbaycanca *tik-ib*, yaxud *tik-ərək* feili bağlamalarının ekvivalenti kimi işlənmişdir. Orkunun tərcüməsində isə: *tikə bərti* sözləri “dikiverdi” şəklində verilmişdir ki, mənəcə, tərcümə mətnin qrammatik mənasını təhrif edir (osmanlı-türk dilində “vermək” feilinin köməkçi feil mənası və bunun

¹ Bu mətnin ikinci hissəsi qırğızların folklorunda: “Qurd öz kiçik qardaşlarını atıb getdiyi halda, bars (yaxud pars) özünüklərini tərək etmir” şəklində saxlanmaqdadır (Baqdanova, 1947: 11).

² Radlovun tərcümələri haqqında bax: Malov, 1952: 53, qeyd 2.

feili bağlama növlərinin ikisinə və onların inkişaf yollarına tarixi bir işıq salır: *-matın* → *madan* (*-mədən*), *-ipən* → *ibən* (*-iban*, *-übən*, *-uban*).

Bunu da qeyd edirəm ki, bu mətnədə olan *kıymatin-qıymadan* feili bağlamasını Malov “не жалей”, yaxud “не щадя” feili bağlaması ilə deyil, “храбро” zərfi ilə tərcümə etmiş (Malov, 1952: 55). Mən tərcümənin dəqiqliyini məqsədimə daha müvafiq gördüm, kitabənin dilindəki qrammatik formanı, qanuni olaraq, mühafizə etdim.

“İninizkə içinizkə inqən yüki inaz tüşürtiniz”.

Tərcüməsi: Kiçik qardaşınıza (və) böyük qardaşınıza enən yükü (ağır həyat yükünü) özünü itirmiş halda (yəni ölərək) siz düşürdünüz (siz yüklədiniz).

Bu mətnədə olan “inqən” sözünü (ki, həm V. Radlovun “Опыт словаря тюрских наречий” lüğətində, həm L. Budaqovun “Türk-tatar ləhcələrinin müqayisəli lüğəti”ndə, həm də çağatay dilində “dəvə” deməkdir) məşhur türkoloq Vamberi “enən” feili sifəti kimi tərcümə etmiş. Radlov və Malov isə bu mətnədə “inqən yüki” sözlərini “ağır yük” (dəvə yükü) kimi tərcümə edirlər. Əgər Vamberinin tərcüməsi daha düzgün isə, o zaman *-qən* (azərbaycanca *-ən*) feili sifət şəkilçisi V əsr (Yenisey) abidələrinin dilində var deməkdir. Mən Vamberinin tərcüməsini doğru sayaraq qəbul etməyə meyil edirəm, ona görə ki, “enən yükü siz (üstünə) düşürdünüz, siz qoydunuz” şəkli qrammatik cəhətdən daha düzgün çıxır. “İnqən” sözü “dəvə” demək olsaydı – “inqən yükin (yükünü)” (dəvə yükünü), yəni kitabədə olan kimi “yüki” deyil, “yükin→yükinə” olmalı idi. Lakin bu fikri də mübahisəyə salmaq olar, çünki qədim abidələrin dili üçün izafətin müasir dildə olan kimi formalaşmasını gözləməmək olar. S. Y. Malov özü də V əsr Yenisey abidələri dilinin qrammatik quruluşca hələ zəif inkişaf etdiyini göstərir (Malov, 1952: 8). İkinci tərəfdən, Yenisey abidələrinin dilində *-qən* (→ən), *-qan* (→an) şəkilli feili sifətə başqa mətnlərdə rast gəlmədiyimiz və bunun yeganə təsadüf olması Vamberinin fikrinin doğruluğunu şübhə altına ala bilər, bu fikrə etiraz üçün əsas yarada bilər. Maraqlıdır ki, H. N. Orkun da bu məsələni həll etmədən keçir. O, bu xüsusda yalnız bir sual cümləsi yazır: “*in?qin – əcəba in(en) feilinin inqən, yəni enən (şəkli) olmasın (?)*” (Orkun, 1936: 53; Orkun, 1940: 103)¹.

1.7. II Altın-göl abidəsindən

“Kuyda kadaşımə kunçuyımə adırılı bardım...”

Tərcüməsi: Hərəmdə dostlarımdan (və) xanımlarımdan ayrılıb (yaxud – ayrılaraq) getdim.

Orkun yenə də buradakı feili bağlamayı tərcüməsində ləğv edir, “ayrılıb getdim” feillərini “ayrılıverdim” sözləri ilə, mənəcə, yanlış olaraq əvəz edir (Orkun, 1940: 104) (bunun izahı əvvəlki səhifələrdə verilmişdir).

Buraya qədər yazdıqlarımdan aydın görünür ki, *-u* şəkilçisi ilə əmələ gələn feili bağlama forması Yenisey abidələrinin dilində ən aktiv formalardan biridir. Bundan sonra bu formadan mən daha misal gətirməyəcəyəm.

¹ Burada, mövzudan kənar da olsa, qeyd etməyə bilmirəm ki, həmin “1 Altın-göl abidəsi”ndə (Malov, 1952: 54) Azərbaycan dilində – şivələrində, folklorunda və poeziyasında – o qədər çox təsadüf edilən “sona” (yaşılbaş sonalar, qızılbaş sona) sözü işlənmişdir. Malov bunu “şuna”, Orkun “suna” şəklində verir; həm də Malov bunu “ördək”, Orkun “durna” tərcümə edir (Orkun, 1940: 102). Bir də, kitabədə bu sözün epiteti “yaşılbaş” və “qızılbaş” deyil, “altun”dur – “Altun sona(lar)”.

1.8. I Uybat abidəsindən

“Çab Şatun tarkan bənüsü tikə bərtim”.

Bu transkripsiya Malovundur. Radlov mətnin başındakı “Çab Şatun” sözlərini “Aç budun” (yəni Aç xalqı) oxumuş. Orkun “Şatun tarkan” sözlərini “Şad (və) on tarkan” kimi oxumuşdur. Bu ixtilafın mənim mövzuma aidiyyəti olmadığı üçün mən bunları izah etməirəm və irəlidə də bu kimi halların üstündən keçəcəyəm.

Mətnin tərcüməsi: Adlı-sanlı Şatun tarxana mən heykəl (kitabə) tikib verdim (qoydum).

“Şatun” xüsusi ad, “tarxan” qədim türklərdə rütbə adı olmuşdur. Ancaq bu söz eyni zamanda xüsusi ad kimi də qədim türk xalqlarında işlənmiş və müasir türk xalqlarında da, o cümlədən, azərbaycanlılarda da işlənir (– Tarxan).

Mətnə feili bağlama “-ə” şəklində “tikə” sözündə ifadə edilmişdir ki, müasir Azərbaycan dilində bunun semantik ekvivalenti *-ib* “tikib”dir.

Orkunun bu mətnə olan “tikə bərtim” (tikib verdim) sözlərinin “tikiverdim” kimi tərcüməsindəki nöqsanın mahiyyəti haqqında əvvəlki səhifələrdə “ayrılıb getdim – ayrılıverdim” ilə əlaqədar olaraq izahat verilmişdir, buna görə bu məsələni bir də burada təkrar etməyi artıq bilirəm.

Yenə oradan başqa bir cümlə:

“Ərdəmin üçün il arada Kara kanka barıpan, yalabaç barıpan, kəlmədiniz bəqimiz”.

Tərcüməsi: İgidlik üçün xalq (dövlət) arasından Qara xanın yanına gedibən, səfir gedibən gəlmədiniz, bəyimiz.

-ipən (-ip+ən) -ıpan (ıp+an) – azərbaycanca: -ibən (ib+ən) -ıban (-ıb+an) feili bağlama şəklinin V–VI əsrlər dilində aktiv bir qrammatik forma olduğunu bu misal, hətta bədii təkrir sayıla bilən bir tərzdə, aydın surətdə göstərir.

Orkun: “...Kara xana vararaq səfir (olaraq) varıp gəlmədiniz, bəqimiz” kimi tərcümə edir. Bu o deməkdir ki, Orkunun, yaxud müasir osmanlı-türk dili nöqtəyi-nəzərincə, “vararaq” feili bağlama şəkli “varıban – gedibən” şəklinə mənaca bərabərdir. Eyni zamanda, azərbaycanın bəzi qərb şivələrində (qazax və s.) olan “varıp” forması da həm “vararaq”, həm “varıban” formaları ilə mənadaşdır.

1.9. III Uybat abidəsindən

“Bəq əriqçə Sabıq basar əçimiz yaqıda... kop budun tənin bilip ərti”.

Tərcüməsi: Bəy (rəis) olaraq (olunca?) böyük qardaşımız (yaxud dayımız) Sabıq basar müharibədə... bütün xalqın qüvvətini bilib idi (bilmişdi).

Mənim burada tərcümədə işlətdiyim “olaraq” (olunca?) feili bağlaması mətnə “əriqçə”dir. Malov bu sözü “будучи” (olaraq), Orkun isə “nüfuzunca” kimi tərcümə etmişlər. Məlumdur ki, ər – (olmaq) (imək) *-idi, -imış* köməkçi feillərinin qədim müstəqil şəkli, həm də köküdür. Görünür, “əriqçə” bunun feili bağlama şəklidir və həm də qədim abidələrdə çox nadir təsadüf olunan feili bağlama şəkillərindəndir. Araşdırdığım Yenisey abidələrinin dilində bu şəkil yalnız bir dəfə təsadüf olunur.

Bu mətnə maraqlı bir şey də var. O da *-ib* feili bağlama şəklinin, yuxarıda, ümumiyyətlə, gördüyümüz kimi, cümlənin ortasında deyil, sonunda, həm də “ərti” – *idi* – köməkçi feili ilə işlənməsidir. Məlumdur ki, cümlə sonunda bu şəkil feili bağlamalıqdan

çıxaraq, keçmiş zaman mənasını verir. Burada çıxaracağımız nəticə bu olmalıdır ki, *-ib* şəkli qədim türk dillərində də müasir dilimizdə daşdığı hər iki mənanı, həm feili bağlama, həm də keçmiş zaman mənasını vermişdir.

Başqa bir nümunə:

“Bökmədim iltə kalmış altı bilqə bəq oqlına”.

Tərcüməsi: Eldə qalmış altı ağıllı rəis oğullardan bəhrələnmədim.

Orkunun tərcüməsi: ...doymadım eldə qalmış olan altı bilgə bəy oqluna.

Buradakı “qalmış” sözü feili sifətdir, “qalan” sözü ilə mütərədifdir. Orkun “qalmış” sözündən sonra burada “olan” feili sifətini qoşmaqla “qalmış”ın feili sifət olduğunu bir də bərkətməmiş olur. Bu şəkil bizə göstərir ki, müasir feili sifətimizin “-miş”li keçmiş zaman forması V–VI əsrlərin dilində də olmuşdur.

Bunu da qeyd edirəm ki, bu sözün transkripsiyası Malovda “kalmış” isə də, Orkunda “kalmış”dır. Orijinalda: dakı – son hərf “**l**” hərfi türköloqlar tərəfindən həm “ş”, həm də “s” oxunur (Asım, 1907: 25). Demək, biz bu sözü orijinalda da “kalmış” yazsaq, yanlış olmaz. Bizim bugünkü sözümlə qədim sözdə fərq yalnız ilk hərfin bizdə cingiltili, qədimdə kar olmasındadır: (k→q).

Yenə oradan:

“Bədizin üçün türk kan balbalı əl ara tokuz əriq udış ər oqlın üqürüp ödür altı ərdəm bəqimə”.

Tərcüməsi: Nəqşli abidəsi üçün türk xanının balbalı¹ el arasında bir-birinin ardınca (izləyərək?) doqquz igidi və igid oğullarını bir yerə yığb (toplayıb) mənim qoçaq rəisimə (bəyimə) seçdi.

Bu mətnin tərcüməsində Radlov, Malov və Orkun bir-birindən ayrılırlar; hərəsi bir cürə tərcümə edir, “altı” sözünü Malov “aldı”, Orkun “altı – 6” tərcümə edir; bunun qabağındakı “ödür” sözünü Malov “seçmək”, Orkun “o biri, digər, başqa” tərcümə edir. “Ödür altı” tərkibi Malovca (özünün sadəcə “seçdi” tərcümə etdiyinə baxmayaraq) “seçib aldı” kimi anlaşılırsa da, mən “ödür” sözünü forması cəhətdən feili bağlama kimi qəbul edə bilmirəm; “tokuz əriq udış ər oqlın” ifadəsini Orkun “doqquz əri (igidi) təqib edən ər oqlu” kimi tərcümə etməklə “udış” sözünü “təqib edən”, yəni feili sifət şəklində verir. Malov isə bu sözü “следя друг за другом” tərcümə edir ki, feili bağlama (“седуя”) olur. “Ud-” sözünün “izləmək” feilinin kökü olmasında türköloqlar arasında ixtilaf yoxdur, lakin bunun feili bağlama şəkli “udu”dur (Malov, 1951: 437, həm I, həm II sütunlar), “udış” deyil (“udış”dakı “-ış”, olsa-olsa, qarşılıq növün suffiksi ola bilər). Bu formada mən hələ qədim abidələrdə nə, (Orkunun tərcümə etdiyi kimi) feili sifət, nə də (Malovun tərcümə etdiyi kimi) feili bağlama kateqoriyasına təsadüf etməmişəm. Buna görə də öz tərcüməmdə “udış – izləyərək?” sözünü mən mötərizədə və sual altında verirəm. Bu mətnə, şübhəsiz, bir feili bağlama var ki, o da “üqürüp” sözüdür. Bunun da mənası üstündə Malovla Orkun arasında ixtilaf var. Malov bunu “toplayıb, bir yerə yığb”, Orkun isə “sevinib, şad olub” tərcümə edirlər. Həm də Malovun transkripsiyasında bu söz “üqürüp”, Orkunda isə “öqürüp” (orijinalda - ö(ü) q(ö)ürp) şəklindədir. Lakin Orkunun lüğətində (Orkun, 1941: 76) bu sözün kökünü “öqir” (məmnun olmaq, məsrur olmaq) şəklində görərkən onun özündə bu sözün imla

¹ Balbal – ölünün öldürülən düşməni adına qoyulan daş; daşdan kobudca insan fiquru.

qərarlılığına qane oluruq (Bu mətnə yoxlamalar üçün bax: Malov, 1952: 62-63; Orkun, 1940: 144/6).

Yenə oradan:

“...Tokuz təzqinip atın əriqliq...”

Tərcüməsi: ...Doqquz (dəfə) hərlənib (dolanıb) atını qüvvətləcə...

İstər mətn, istər Malovun və Orkunun tərcümələri yarımçıqdır, amma bizə lazım olan “təzqinip” (*hərlənib*, Malovda – “пойдя” (Malov, 1952: 63), Orkunda – *çevrilib* (Orkun, 1940: 145/1) feili bağlama şəklidir.

Yenə oradan:

“Otuz əriq başlayı tutuğka badı ərinç”.

Tərcüməsi: Otuz kişiye başlıq edərək, görünür ki, mərcdə bağladı.

“Başlayı” sözünü Malov “предводительствуя”, Orkun “riyasətində olaraq”, yəni ikisi də feili bağlama kimi tərcümə edirlər. Bu şəkil, şübhəsiz ki, yuxarıda dəfələrlə təsadüf etdiyimiz “adırılı” (ayrılıb, yaxud ayrılaraq) tipindəndir. Burada -u şəkilçisi əvəzinə -yu şəkilçisinin gəlməsi feil kökünün saitle (“a” ilə) qurtarmasındandır.

Bunu qeyd etmək bizim üçün o cəhətdən maraqlıdır ki, burada biz müasir dilimiz üçün səciyyəvi olan fonetik bir hadisəni, yəni feil formalarında əsasla şəkilçi ayrıcında iki sait arasında “y” səsinin girməsi hadisəsini V–VI əsrlərin Yenisey kitabələrində də görürük.

Bu mətnə “ərinç” (*görünür, görünür ki, olsun ki, mümkün ki*) sözünü nə Malov (63), nə Orkun (145/2) tərcümə etməmişlər. Orkunun lüğətində “ərinç – yaxşı yaşayış, nemət içində ömür sürmə” kimi tərcümə edilirsə də, bu mətnə işləndiyi səhifəyə göstəriş yoxdur. Bəlkə bunun səbəbi bu mənaların heç birisinin həmin mətnə tətbiq edilə bilməməsidir. Bir feilimizin etimologiyası nöqtəyi-nəzərindən, yeri gəlmişkən, bunu da qeyd etmək faydasız olmaz ki, qədim abidələrdə “başla-” həm bizim indiki “başlamaq” feili mənasında, həm də “rəhbərlik etmək, başlıq etmək” mənasında işlənir (Malov, 1951: 369).

Yenə oradan:

“Oğlanıma inimə içimə mən əmkim körə bökmədim”.

Tərcüməsi: Oğullarımdan, kiçik və böyük qardaşlarımdan mən məhəbbət görə-görə, zövq almadım (çünki öldüm).

Bu tərcümə Malovun tərcüməsinə uyğundur.

Orkunun tərcüməsi məzmunca buna zidd kimidir: “Oğlanıma, kiçik qardaşıma, böyük qardaşıma mən zəhmət çəkərək (?) görüb doymadım”.

Mətn ikisində də eynidir. Yalnız “əmkim” sözü həm Malov, həm də Orkun üçün sual (?) altındadır. Bununla bərabər, bu sözü Malov “məhəbbət, mehribanlıq”, Orkun (həmçinin, Radlov) isə bunu “zəhmət, əzab” kimi tərcümə edirlər (Malov, 1952: 64; Orkun, 1940: 146/2). Hər halda hər iki variant tərcümədə “körə” sözü cümlədə feili bağlamadır. Feili bağlamanın bu şəkli, aşağıda müxtəlif variantlarına rast gəldiyimiz kimi, “körüb, görərək” mənasını ifadə edir. Lakin müasir dilimizdə feili bağlama bu “ə” – “a” şəklinin təkrarı ilə əmələ gəlir: görə-görə, bilə-bilə, baxa-baxa. Təklidə isə bu şəkllə biz feilin iltizam forması deyirik. Mətnə “bökmədim” (zövq almadım) feilinin

müstəqilliyi və “görə” ilə bunun mürəkkəb feil təşkil etməyi “görə”nin məhz feili bağlama olduğunu bildirir.

İndi bir suala da cavab vermək lazımdır: mətndəki “körə-görə” şəkli mənaca müasir dilimizdə olan “görə-görə”, yoxsa “görüb və ya görərək” şəklinəmi mütabiqdir?

Cavab: əgər mətnin mənasını biz Malovun tərcüməsiylə qəbul etsək, onda “körə” – “görə-görə” şəklinə mütabiq olacaq (...məhəbbət görə-görə, zövq almadım, sevinmədim); yox, əgər onu Orkunun (və Radlovun) tərcüməsiylə qəbul etsək, onda “görə” – görərək (görüb) şəklinə mütabiq olacaq (...zəhmət, əzab görərək (görüb), zövq almadım, sevinmədim. Gələcək araşdırmalarımız bunu daha da dəqiqləşdirəcək.

1.10. Aq-yus abidəsindən

“Altu-şantı kəlip, əlim kanım tərs bütün?..”

Bu, Malovun transkripsiyasıdır. Orkun son iki sözü “türəsin” şəklində verir.

Tərcüməsi: Altu-Şandan gəlib, elim, xanım...

Cümlənin qırıqlığı mətndəki “gəlib” sözünün feili bağlamamı, yaxud keçmiş zaman mənasındamı olduğunu şübhə altında qoyur. Malov bunu feili bağlama kimi (“придя”) tərcümə edirsə də, mən bunu qəti deyə bilmirəm (Malov, 1952: 68).

Yenə oradan:

“Bağım kəlip əsən ənip (inip) anlanıp..”

Tərcüməsi: Qəbiləm gəlib, salamatlıqla (dağdan) enib, anlayıb...

Buradakı üç *-ib* (*-ip*) şəkilçisinin birincisini Malov keçmiş zaman şəklində, iki axırıncılar isə feili bağlama kimi tərcümə edir (yenə orada). Məncə, bu da, yuxarıdakı kimi, mübahisəlidir, çünki mətndə cümlə tamam deyil.

1.11. Qara-yus abidəsindən

“Əsidməkinçə barap (barıp?) iç ara...”

Tərcüməsi: Eşitməyincə (eşidənəcən) (xalqın) arasında gedib...

“Əsidməkinçə” feili bağlaması, görünür, Azərbaycan dilində olan *-incə*, *-inca* feili bağlamasının köhnə, həm də inkar şəklidir. Yenisey abidələrində bu şəklin yeganə misalıdır.

Burada “barap” sözünün formasına Malov bu maddənin qeydində şübhə ilə baxır, o bunu “barıp” şəklində görmək istəyir. *-(a)p* şəkilçisi bir sıra türk dillərinin feili bağlama şəkli kimi mövcuddur: türkməncədə, uyğurcada, tatarcada və s. Məsələn, türkməncə: okap (oxuyub), uyğurca: baqlap (bağlayıb), karap (baxıb) və s. Lakin bu şəkil feil kökünün sonunda “a” olduğu zaman olur və beləliklə, şəkilçi *-ap* deyil, sadəcə *-p* olur. Malovun “barap” sözünün şəkilcə doğruluğuna şübhə etməyə haqqı var, çünki bu feilin kökü “bar”dır, buna görə də bağlama forması “bar-ıp” olmalı. İndi araşdırdığımız mətnə gələk: “barap” (yaxud barıp) bu mətndə feili bağlamamı? Mən suala qəti cavab vermirəm, çünki bu söz ifadənin ortasında deyil, sonundadır və cümlə də qırıqdır. Malov bunu keçmiş zaman formasında vermiş: “я пошел”. Amma mən Malovun bu tərcüməsinin doğruluğuna başqa cəhətdən şübhə edirəm: o, bu feilin I şəxsə aid olduğunu nədən bilir? Mətnə buna əsas yoxdur. Orkun bu mətni şəxssiz şəkildə və (?) -larla tərcümə etmiş: “eşitməyərək(?) varıb (?)” (Orkun, 1940: 193/4).

Yenə oradan:

“Ancaq əsitiş bay apam əl yapayuy əl ancaq üküş alpağı...”

Tərcüməsi: Ancaq (indicə) əsidib, varlı apam (ağam) eli (tayfalar ittifaqını) yaradıb (təşkil edib), belə çox alpağı xalqını...

Malov mətndəki “əsitiş” və “yapayuy” sözlərini feili bağlama olaraq “услышав” və “организуя” tərcümə edir (Malov, 1952: 69). Bunu qəbul etməkdə tərəddüd göstərmək olar, çünki türk dillərində və o cümlədən, Azərbaycan dilində *-ip* (*→-ib*) şəkilçili feili qrammatik mənasını, yəni feili bağlamamı, yaxud keçmiş zaman formasını olduğunu cümlənin xəbəri aydınlaşdırır. Bu mətnə isə xəbər yoxdur, cümlə qırıqdır. Lakin ikinci sözün – “yapayuy”nun feili bağlama olduğuna şübhə yoxdur, yuxarıda gördüyümüz “adırılı”, “başlayuy” sözləri bunu təsdiq edir. Belə isə birinci sözün də – “əsitiş”in də – bunun (“yapayuy”nun) cümlədə həmcinsi kimi qiymətləndirərək, Malovla razılaşmaq lazım gəlir.

1.12. Kemçik-çirqaq abidəsindən

“Ər ərdənim kalar əşim bin ərim sizimə basık tağım sizimə”.

Tərcüməsi: Mənim igidliyim, qalan dostlarım, min igidim, sizə, mənim xidmətçilərım, sizə.

Orkun mənim “qalan dostlarım” yazdığını “qalan eşim” kimi yazmış ki, demək olar, hər ikisinin mənası eynidir. Yalnız bu cəhəti maraqlıdır ki, hər iki tərcümədə indiki-gələcək zaman feili sifəti indiki-keçmiş zaman feili sifəti şəklində verilmiş, eyni zamanda, mətnin mənasına heç bir nöqsan gəlməmişdir. Mən hətta bu mətni ilk (Orkunu yoxlamadan əvvəlki) tərcümədə “qalmış (qalan) dostlarım” şəklində vermişdim. İndi, bu sətirləri yazarkən özümə sual verirəm: Azərbaycan dilində (bəlkə də, ümumiyyətlə, türk dillərində) feili sifətin zaman məfhumu neytral, yəni qeyri-sabit, yaxud qeyri-müəyyən bir anlayış vermirmi?

1.13. Minusinsk muzeyinin abidəsindən

“Kadaşım ərən əşükəyü yoğladınız”.

Tərcüməsi: Arxadaşlarım, kişilər, üstümü örtərək (kəfənləyərək?) məni dəfn etdiniz.

Əşük – xanlardan, bəylərdən biri öləndə qəbri üstünə sərilmək üzrə göndərilən qumaş. Bu qumaş sonra parçalanaraq fəqirlərə dağıdılır. Əşükəyü – bu sözdən düzəldilmiş feili bağlamadır (Orkun, 1941: 46).

Malovun “yoğla(dınız)” şəklində verdiyi sözü (Malov, 1952: 77) Orkun “yuqla” şəklində verir və – cənazə mərasimi icra etmək – kimi tərcümə edir (Orkun, 1941: 147). Məncə, bu söz təhlil edilsə: yox eləmək (yok-lamaq) olacaq və Malovun transkripsiyası daha düzgün çıxacaq, həm də “yox” sözünün müxtəlif hallarda xüsusən sait qabağında, məsələn, osmanlı türkcəsində və türkməncədə “yoğ” olmasını sübuta ehtiyac yoxdur.

1.14. Kejilik-xobu abidəsindən

“Baş yaşımta kansız kalıp tokuz yaqirmi yaşımğa öqsüz boltum katiğlanıp otuz yaşımğa öqə boltum”.

Tərcüməsi: Beş yaşımda atasız qalıb, on doqquz yaşımda anasız* oldum, böyüyüb otuz yaşımda dövlət xadimi oldum.

Mətnə iki sonuncu “yaşımğa” sözü şəkilcə yönlük halında olsa da, mənaca yerlik halındadır. “Kalıp” və “katiğlanıp” feili bağlamaları həm şəkil, həm mənaca tamamilə Azərbaycan dilinə mütabiqdir: qalıb, böyüyüb.

1.15. Abakan abidəsindən

“Atçıl tutuk yok”.

Tərcüməsi: (Daha) atan (ox atan) tutuq yoxdur.

“Tutuk” sözü çincədir, dövləti idarə işində bir rütbəni bildirir (Malov, 1951: 434). Bu mətnə Malov bunu “правитель (idarə edən)”, yenə bu mətnin beşinci maddəsində isə “(начальник) rəis” tərcümə edir (Malov, 1952: 94-95).

Bizi maraqlandıran “atçıl” (ox atan, стрелявший – Malov) şəklində feili sifətə mən Yenisey abidələrində yalnız buna təsadüf etdim. Bunu azərbaycanca yenə feili sifət bildirən “qabaqcıl” sözü ilə şəkilcə, yəni morfoloji-semantik planda, əlaqələndirmək olmazmı?

Yenə oradan:

“Kuşladaçı bilqə tutuk yok”.

Tərcüməsi: Quşovlayan müdrük tutuk yoxdur.

Bu mətndəki feili sifət düzəldən *-daçı* şəkilçisini aşağıda Kültəgin abidəsində də görə bilərik.

Buraya qədər biz indiyə kimi çap olunmuş Yenisey abidələrinin dilində olan feili sifət və feili bağlamaları Azərbaycan dilinin gözü ilə nəzərdən keçirdik. Araşdırılanlara yekun vursaq, görərik ki, Yenisey abidələrinin dilində aşağıdakı feili sifət və feili bağlama formaları var.

Feili sifət formaları:

-ar: aşar (yeyər, yeyən), kalar (qalar, qalan);

-yar: uyar (bacarar, bacaran);

-qən (→ən): inqən (enən);

-mıs(ş) (→-mış): kalmıs (ş) (qalmış);

-çıl (→-cıl?): atçıl (atan, oxlayan);

-daçı (→-an?): kuşladaçı (quş ovlayan).

* Öqsüz (öksüz) sözü canlı danışq Azərbaycan dilində ərəb sözü olan “yetim” ilə əvəzlənsə də, ədəbi dildə həm həqiqi, həm məcazi mənada işlənir: Kimsə bu öksüz yavrucuğun ruhuna girə bilmir. – C. Cabbarlı, “Gülzar” hekayəsi. Yaxud: Tarixlərdə öksüz kimi göründük. – Yenə onun, “Şərqi” şeiri). Lakin bu sözün bizdə əsl mənəsi, yəni etimologiyasını bilən yox kimidir. Bu abidənin dilindən anlayırıq ki, öksüz sözü ök← öq (ana) sözü ilə *-süz* sifət şəkilçisindən ibarət bir düzəltmə sifətdir: Öksüz – anasız.

Feili bağlama formaları:

- u: adırılı (ayrılıb), kazqanu (qazanıb), artıqlatu (artıqlayıb, çoxaldıb);
- yu: başlayu (başılıq edib), yapayu (yaradıb, düzəldib);
- yü: əşükəyü (örtüb, kəfənləyib);
- ip (→-ib): təzqinip (hərlənib, dolanıb), kəlip (gəlib), ənip (və ya inip) (enib), əsidip (eşidib);
- ıp (→-ib): aňlanıp (anlayıb), kalıp (qalıb), katıqlanıp (böyüyüb);
- üp (→-üb): üqürüp (yığıb, toplayıb);
- ə: tikə (tikib, tikərək), körə (görə-görə, görərək);
- matın (→-madan): kıymatın (qiymadan);
- ipən (→-ibən): təqipən (vuruşuban);
- ıpan (→-iban): barıman (varıban, gedibən);
- (k?) incə (→-incə): əsidməkinçə (eşitməyincə);
- iqçə: əriqçə (olunca).

2. Orxon abidələri

Yuxarıda türk dillərinin tarixini mühafizə edən abidələri iki qrupa bölmüşdük:

- 1) İslamiyyətdən əvvəlki dövrün dil abidələri;
- 2) İslamiyyətdən sonrakı dövrün dil abidələri.

Bunları qısaca xarakterizə etdikdən sonra birinci qrup abidələri də üç qismə bölmüşdük:

- 1) Yenisey abidələri;
- 2) Orxon abidələri;
- 3) Qədim uyğur abidələri.

Yenisey abidələrinin yaradılmış olduğu zaman və məkan haqqında, eyni zamanda, onların şəkli və mündərəcəsi haqqında yuxarıda qısaca məlumat verərək, bu abidələrin dilində olan bütün feili sifət və feili bağlamaları araşdırdıq, bu sahədə türkoloqların arasında olan fikir ixtilaflarını aydınlaşdırıb, onların bəzəsində öz nöqtəyi-nəzərimizi bildirdik, həmin abidələrdə olan feili sifət və feili bağlamaların Azərbaycan dilində olan morfoloji və semantik ekvivalentlərini göstərdik. İndi isə eyni mövzuda və eyni planda Orxon abidələrini araşdırmağa keçirik.

Orxon abidələrinin kəşfi haqqında olan ziddiyyətli fikirləri yuxarıda qeyd edib, bu bərdə öz fikrimizi söylədik. İndi bu qiymətli dil abidələri haqqında qısaca surətdə yenə bir-iki söz deməyi zəruri bilirəm.

I Petro vaxtından bəri məlum olan Yenisey abidələri elm dünyası üçün uzun müddət bir sirr kimi qalmaqda davam edirdi. Bu abidələri nə kimsə oxuya bilirdi, nə də onların hansı xalqa aid olduğunu bilən vardı. 1889-cu ildə fin alimləri bu abidələrin atlasını nəşr etdilər. Onlar bu abidələri finlərə mənsub etmək istəyirdilər. Lakin həmin 1889-cu ildə N. M. Yadrinsev Monqolustanın şimalında, Orxon çayı sahilində, XIII əsrdə "Tarixi-cahangüşa" müəllifi Cüveyninin xəbər verdiyi abidələri, Orxon abidələrini tapdı. Bunlar Yenisey abidələrindən qat-qat böyük idi, həm də bunların üstündə olan yazılar iki dildə idi. O vaxta qədər oxuna bilməyən Yenisey abidələrinin yazısından başqa, bu abidələrin üstündə çin yazısı da vardı. Həmin çin yazısından məlum oldu ki, bu abidələrdən biri 732-ci ildə türk xanı Bilgə (xan, yaxud xaqan) və onun kiçik qardaşı Kül-təqin adına qoyulmuşdur. Bu kəşfdən sonra Monqolustana ekspedisiyalar getdi. 1890-cı ildə Orxon çayına doğru finlərin arxeoloji ekspedisiyası, 1891-ci ildə məşhur

türkoloq akademik V. V. Radlovun rəhbərliyi ilə Rusiya Elmlər Akademiyasının ekspedisiyası getdi. 1892-ci ildə bu ekspedisiyaların nəticələri (naməlum yazıçıların surətləri, abidələrin tapıldığı xarabaların planları, coğrafi xəritələr) nəşr edildi. İndi alimlərin vəzifəsi bu abidələri, həm o vaxta qədər toplanmış Yenisey abidələrini, həm də yeni tapılmış Orxon abidələrini oxumaqdan ibarət idi. Müxtəlif alimlər, hər kəs müstəqil surətdə, bu məsələ üstündə çalışdılar, nəhayət, Daniya alimi professor V. Tomsen 1893-cü ildə birinci dəfə olaraq bu abidələrdəki yazıları oxuya bildi. Tomsenin bu böyük türkoloji kəşfindən istifadə edərək, akad. Radlov Kül-təqin və Bilgə xan abidəsinin kitabələrini ilk dəfə olaraq almancaya tərcümə etdi. Beləliklə, Orxon–Yenisey abidələri, ondan sonra da yenə tapılan bir çox abidələr qədim türk dillərinin abidələri kimi tədricən elmin ixtiyarına keçməyə başladı.

Orxon abidələrinin ən mühümləri Monqolustanda Koşo-Çaydan vadisində Bayqal gölünə axan Selenqa və onun bir qolu olan Orxon, Öngin, Talas, Suça çaylarının hövzələrində və bunlarla qonşu olan yerlərdə tapılmışdır. *Orxon abidələri* termini bunların ümumi adıdır.

Orxon abidələrinin Azərbaycan dilinin mənşəyini və tarixini öyrənmək üçün ciddi əhəmiyyəti olan başlıca mətnləri aşağıdakılardır:

1. Kül-təqin abidəsinin kiçik mətni;
2. Kül-təqin abidəsinin böyük mətni;
3. Bilgə xan abidəsinin mətni;
4. Öngin abidəsinin mətni;
5. Tonyukuk abidəsinin mətni;
6. Küli-Çur abidəsinin mətni;
7. Şine-Usu abidəsinin mətni;
8. Suca abidəsinin mətni;
9. Talas abidəsinin mətni;
10. "Falnamə" mətni və s.

2.1. Kül-təqin abidəsinin kiçik kitabəsindən

"Kül" – addır, "təqin" – şahzadə (prins) deməkdir. Bizdə bu sözü "kül təkin" kimi oxuyub – "gül kimi" tərcümə edənlər, şübhəsiz, yanılırlar. Kül-təqin abidəsi Əltərə (-Əltəriş) xaqanın kiçik oğlu, Bilgə xanın kiçik qardaşı Külün şərəfinə 732-ci ildə (ölümündən sonra) qoyulmuş. Bu abidənin mətni müxtəlif türkoloqlar (Tomsen, Radlov, Melioranski, Bartold, Banq, Malov, Orkun və s.) tərəfindən tədqiq və tərcümə edilərək, dəfələrlə nəşr edilmişdir.

Abzas 1: "*Sabımın tükəti əsidqil: ulayu iniyiqünim, oğlanım, biriki oğuşım budunum*".

Tərcüməsi: Sözümlü tamam eşidin: dalımca gələn (mənimlə bir olan, mənə bağlı olan) kiçik qohumlarım, oğlanlarım, müttəfiq tayfam, xalqım.

"Ulayu" sözü "ula" – *bağlamaq, birləşdirmək* məsdərindəndir. Bu formanı Malov feili bağlama adlandırır (Malov, 1951: 438); bu formada (-u, -yu şəkilçisi ilə) olan feili bağlamalara biz yuxarıda Yenisey abidələrində də rast gəlmişik. Lakin yenə Malov öz tərcüməsində bunu feili sifət kimi (идущие за мною) verir (Malov, 1951: 33).

Yuxarıda verilmiş tərcümə də Malovundur. Ancaq bunun doğru, dəqiq tərcümə olduğu şübhə altındadır: məşhur türkoloqun feili bağlama adlandırdığı bu formanı feili sifətlə tərcümə etməsindəki səbəb nədir, – anlaşılmır. Zənnimcə, bu cümlənin sintaktik quruluşunu aşağıdakı tərzdə dəyişməklə mətnin düzgün tərcüməsini əldə etmək olar:

“Kiçik qohumlarım, oğlanlarım, müttəfiq tayfam, xalqım, mənə bağlanaraq (yahud: mənə bağlanıb, yahud: mənimlə birləşib), sözümü tamam dinləyin”.

Beləliklə, biz orijinala tərcümə arasındakı qrammatik forma ziddiyyətini də ləğv etmiş oluruq, tərcümənin dəqiqliyini də təyin etmiş oluruq.

“Biriki oğuşım” (*birləşmiş, müttəfiq olmuş tayfam*) tərkibində, aydındır ki, “biriki” sözü keçmiş zaman feili sifətidir. S. E. Malov bunu öz tərcüməsində “союзный” (ittifaq bağlamış) şəklində verdiyi kimi (Malov, 1951: 27/33), həmin əsərinin lüğətində də “при мне находящийся” (yanımda, mənimlə olan), yəni yenə feili sifət şəklində verir. Lakin abidə dilinin qrammatik xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən (səh. 46-da “причастия”) müəllif bu şəkildə (yəni *-i* şəkilçili) heç bir feili sifət varlığından bəhs etmir. H. N. Orkun isə bu abzası tərcümə edərkən həmin qrammatik kateqoriyanı tamam ehmal edir, “biriki oğuşım” ifadəsini “bütün soyum” (nəslim)” deyərək tərcümə edir (Orkun, 1936: 22).

Abzas 3-4: “*Kurıǧaru Yinçü üqüz kəçə Təmir kapıǧka təqi sülədim*”.

Tərcüməsi: Geriyə (qərbə) doğru İnci çayını keçib, Dəmirqapıyadək ordumu yeritdim.

Orkun “keçə” feili bağlamasını “keçib” deyil, “keçərək” tərcümə etmiş. Zənnimcə, ikisi də doğrudur. Belə hallarda *-ib* (*-ib, -üb, -ub*) feili bağlama şəkilçisi ilə *-ərək* (*-araq, -yərək, -yaraq*) feili bağlama şəkilçisi arasında mənə fərqlərini müəyyən etmək çətinidir. Hər iki forma eyni mənanı daşıyan kimidir.

Abzas 4-5: “*Bu yirdə oturub tabcaq budun birlə tüzəltim*”.

Tərcüməsi: Bu yerdə oturub tabcaq (çin tayfalarındandır) xalqı ilə əlaqəyə girişdim (aramı düzəlttim).

Abzas 5: “*Altun, gümüş, isiqti, kutay bunsız anca birür tabcaq budun sabı süçiq aǧısı yımşak ərmis*”.

Tərcüməsi: Bol qızıl, gümüş, şərab, ipək verən çin xalqının nitqi şirin, qiymətli şeyləri zərif imiş.

Burada “birür” sözü Azərbaycan dilinə hərfiyyən tərcümə edilsə, “verər” müzare formalı feili sifət olar, “çin xalqı” da onun mövsufudur. Ancaq azərbaycancaya bunu “verən” indiki-keçmiş zaman feili sifəti ilə tərcümə etmək lazım gəlir. Bu fakt Azərbaycan dilində müzare formalı gələcək zaman feili sifətinin nisbi passivliyini göstərir. Orkun isə bunu, osmanlı türkcəsinə uyğun olaraq, “verir” (ipək verir çin qovmu) kimi tərcümə etmişdir. Osmanlı türkcəsində “verir” azərbaycancada olan kimi indiki zaman deyil, müzaredir, Azərbaycanın “verər” formasına mütabiqdir.

Yenə orada:

“*Süçiq sabın yımşak aǧın arıp irak buduniǧ ança yaǧutır ərmis*”.

Tərcüməsi: Şirin dil (və) gözəl şeylərilə şirnikdirib (onlar) uzaq xalqları çox cəzb edirmişlər.

Orkunun tərcüməsi: Dadlı sözü, mülayim hədiyyəsilə arayıb uzaq qovmları beləcə yaxınlaşdırırmış.

ar- feilinə Malovda *tovlamaq, şirnikləndirmək* mənası verilmişdir (Malov, 1951: 359). Orkun isə bunu aramaq (axtarmaq) mənası ilə qəbul edərək, “arıp” sözünü arayıp

(→arayıb) feili bağlaması ilə əvəz etmiş. Halbuki bu söz “aramaq” olsaydı, feilin əsası “ara” və dolayısı ilə feili bağlama forması “arıp” deyil, “arap” olmalı idi. Görünür, Orkun tərcüməsində dəqiq hərəkət etməmiş, *ar-* feilini *ara-* feili ilə sərbəstcəsinə əvəz etmişdir.

Yenə oradan:

“Yağru kontukda kisrə anıǵ biliq anta öyür ərmis”.

Tərcüməsi: Yaxın yerləşdikdə (yəni: yerləşdikdən sonra) onlar pis fikrə düşürmüşlər.

“Kontukda” feili bağlaması türkologiyada məlum fonetik qanunların hərəkəti nəticəsində, tərkibindəki kar samitlərin cingiltiəşməyə doğru inkişaf etməsiylə Azərbaycan dilində “qonduqda” şəklinə düşmüş. Forma cəhətdən bu, Azərbaycan dilinin *-duqda* (*-dıqda...*) şəkilçili feili bağlamasının eynidir. Mənaca da *-tukda* ilə *-duqda* adekvatdır. Lakin *kon-* feilinin mənası Azərbaycan dilində darlaşmış. Bu söz bizdə indi iki mənada: biri quşun uçarkən enib bir yerə qonması, ikincisi isə mehman demək olan qonaq mənasında işlənir. Əslində, “qon” kökü ilə “-aq” şəkilçisindən əmələ gəlmiş bu düzəltmə söz düzəltməliyini itirib sadə söz kimi işlənməkdən başqa, mənasını da dəyişmişdir: əslində qonulan yer (məkan) bildirən “qonaq” indi o “qonulan” yerə gələn şəxsi bildirir. Beləliklə, həmin mətndə olan “kontukda” sözü lüğəti mənasında Azərbaycan dilinin “qonduqda” sozünə mütabiq olmasa da, qrammatik mənaca hər ikisi eyni formalı və mənalı feili bağlamadır.

Abzas 6: *“Süçiq sabına, yımşak aǵısına arturıp üküs, türk budun, öltiq”.*

Tərcüməsi: Şirin dillərinə (və) zinətli şeylərinə tovlanıb (aldanıb) sən, türk xalqı, çox tələf oldun.

Orkunun tərcüməsi: Dadlı sözünə, mülayim hədiyyəsinə qapılaraq, çox türk qovmu öldü.

Orkunun tərcüməsi dəqiq deyil: orijinalda “öltiq” sözü II şəxsə aiddir – “öldün” deməkdir. *-q*, *-ǵ* şəkilçisi qədim abidələr dilində isimlərdə yiyəlik hal, feillərdə II şəxs şəkilçisini bildirir, Azərbaycan dilində bu, *-n* (*-in*) şəkilçisinə mütabiqdir (*ev-in*, *bil-di-n*). Orkun isə tərcüməsini III şəxs üzrə quraraq, mətnin qrammatik formasını təhrif etmiş.

“Artur-” feilini Malov – *прельщать, соблазнять* (*azdırmaq, yoldan çıxarmaq, tovlamaq*) kimi tərcümə edir (Malov, 1951: 360). Orkunun bu sözü “qapılmaq” kimi tərcüməsi mətn içində istənilən mənaya yaxınlaşırsa da, lüğəti mənaca dəqiq deyildir. Qrammatik mənə və forma cəhətdən isə *-ıp* şəkilçisini *-araq* şəkilçisiylə əvəz etmək bu iki feili bağlama şəkilçisinin mənadan olduğunu göstərir. Mən tərcüməmdə *-ıp* şəkilçisini qəbul etdim, çünki, beləliklə, bir tərəfdən, Kül-təqin kitabəsi dilində olan həmin feili bağlama şəkilçisinin həm formaca, həm mənaca müasir Azərbaycan dilinə tam mütabiqəti qeyd olunur, ikinci tərəfdən *-ıp* şəkilçisi Azərbaycan dili üçün *-araq* şəkilçisindən daha səciyyəvidir. Ümumiyyətlə, *-raq*, *-rək* feili bağlama şəkilçisinin, ədəbi dilimizdə geniş işləndiyinə baxmayaraq, Azərbaycan xalq dilində xas bir şəkilçi olması hələ sual altında bir məsələdir.

Abzas 7: *“Irak ərsər, yablak aǵı birür, yağuk ərsər, ədqü aǵı birür, tip, ança boşğurur ərmis”.*

Tərcüməsi: (Kim) uzaq isə, (ona tabğaç) pis hədiyyə verər, (kim) yaxın isə, (ona) yaxşı hədiyyə verər, deyib (səni) o qədər (çox) öyrədirmiş (təbliğ edirmiş).

Mətndəki “tip” feili bağlaması ilə tərcüməmdəki “deyib” arasında olan fərq birincinin kar samitlərinin ikincidəki cingilti samitlərlə əvəzlənməsindən başqa, bir də “Kül-təqin” sözündəki saitə, ümum-Azərbaycan saitəyə rəğmən, Bakı şivəsinə uyğunluğudur (:dimek, diip). Bundan əlavə, həmin feilin “tip” şəklindən “deyib” şəklinə inkişafı Azərbaycan dilinin fonetik təkamülünə və bu təkamülün nə şəkildə keçmiş olmasına konkret maraqlı bir misaldır. Bu təkamülün keçdiyi mərhələləri biz müasir türk dillərində bu sözün formalarında açıq görə bilirik: başqırca – *tip*, tatarca – *dip*, uygurca – *dəp*, özbəkçə – *deb*, türkməncə – *diyip*, azərbaycanca – *deyib*. Bu misallar Azərbaycan dilinin türk dilləri təkamülündə ən yüksək mərhələdə durduğunu aydın surətdə nümayiş etdirir: azərbaycancasında həm baş, həm son samitin cingilti olması, ortada iki sait arasında dilə ahəng və yumşaqlyq verən “y”-nin varlığı, birinci saitin “e”, ikincinin “i” olması ilə sözün sövti yeknəsəqlikdən azad olması, bütün bunlar dilimizə başqa türk dilləri arasında üstün bir mövqə ayırır.

Yenə orada:

“Biliq bilməz kisi, ol sabıq alıp, yağru barıp, üküş kişi öltiq”.

Tərcüməsi: (Sizdən) avam adamlar o sözləri dinləyib (və onlara) yaxın gedib, çoxlu adam tələf oldunuz.

Bayaqdan bəri araşdırdığımız misallar göstərir ki, *-p* şəkilçili feili bağlama forması həm Kül-təqin kitabəsi dilində, həm Azərbaycan dilində ən aktiv formalardan biridir. Bu hadisə, birtərəfli də olsa, Orxon abidələri dili ilə Azərbaycan dili arasında müəyyən sıxı bir qohumluq əlaməti deyilmə?

Abzas 8: *“Ol yirqərü barsar, türk budun, öltəcisən”.*

Tərcüməsi: O yerə tərəf getsən, ey türk xalqı, ölən olacaqsan (öləcəksən, – Orkun).

“Öltəçi” sözünü *ölən* tərcümə edirəm, çünki *-təçi* feili sifət şəkilçisidir. Aşağıda bu formaya yenə rast gələcəyik. Malov da “öltəçi” sözünü “умирающий”, yəni indiki zaman feili sifəti kimi tərcümə edir. Sözü mənəni mənası gələcək zamanı bildirirsə də, forma indiki zaman formasıdır. Orkunun bu sözü (*öltəcisən* sözünü) “öləcəksən” kimi tərcümə etməsi, onun qrammatik formaya riayət etməyib, mətnin ümumi mənasını ifadə meylindən irəli gəlir. Biz burada bu mətnin ümumi mənasını nəzərə alaraq deyə bilərik ki, indiki zaman feili sifəti olan “öltəçi” bu mətnə gələcək zaman mənasında işlənmişdir. Bununla da biz bir zamanın başqa zaman mənasında işlənməsi faktının müasir dillərdə olduğu kimi, Kül-təqin kitabəsində də olduğunu təsbit etmiş olarıq. *-təçi* şəkilçisinin şəxsi sonluq qəbul etməsi məsələsinə gəlincə, bu cəhətdən də bunun *-ən* (*-an*, *-yən*, *-yan*) feili sifət şəkilçisinə bənzəməsi daha da aydınlaşır: hər iki forma şəxsi sonluq qəbul edir: *öltəcisən* = *ölənsən* və s.

Bu mətnə “barsar” sözünü Malov “когда ты идешь”, yəni “sən gedəndə” tərcümə edir (Malov, 1951: 28 /35) və eyni zamanda, Kül-təqin abidələrində *-sar*, *-sər* şəkilçiləri qəbul edən feilləri şərt feili sifəti adlandırır (Malov, 1951: 46). Halbuki bu formanı biz *-əndə*, *-anda* (gedəndə, alanda) kimi tərcümə etsək, o zaman bunu feili sifət deyil, feili bağlama adlandırmalıyıq.

Yenə oradan:

“Ötükən yir olurup arkiş tirkış isar, kən, bunuğ yok”.

Tərcüməsi: Ötükən mahalında oturub karvan göndərsən, heç bir möhnətin olmaz.

Burada orijinal “olurıp”ı ilə azərbaycancanın “oturub”u arasında əsasən yalnız ahəng cəhətdən fərq var: orijinalda dodaq ahəngi pozulur, azərbaycancada pozulmur.

“*Isar*” sözünü Malov mətnin içində “когда ты посылаешь” – “sən göndərəndə”, yəni feili bağlama kimi, lüğətində isə eyni sözü “если посылает” – “əgər o göndərirsən” kimi tərcümə edir (Malov, 1951: 443). Beləliklə, Malovun tərcüməsi və lüğəti ilə biz həmin sözün qrammatik mənasını aydınlaşdırma bilmirik. “*Isar*” feilinin kökü *ı*, yaxud sual altında *ıd-?* imiş. Bundan vaz keçirik. Bizə burada sözün morfoloji tərəfi lazımdır. Yuxarıda gördük ki, Malov *-sar* şəkilçisini (ərsər, kəlsər) feili sifət kimi izah edir (Malov, 1951: 46), lakin burada eyni şəkilçi ilə bağlanan “*ısar*” sözünü lüğətdə şərt forması, yəni feili sifət deyil, sadə feil forması adlandırır (Malov, 1951: 443). Eyni zamanda, bir forma (“*ısar*” forması) həm II, həm III şəxs göstəricisi mənasında qəbul edilir. Burada görünür ki, məşhur türkoloqda (S. E. Malovda) müəyyənsizlik var. “*Ərsər*” və “*kəlsər*” sözləri “Памятники древнетюркской письменности” əsərinin lüğətində yoxdur. Mətnin tərcüməsində isə birincisi “olsaydı” (*Kül-təqin yok ərsər* – Если бы не было Кюльтегина (Malov, 1951: 33), ikincisi: gözdə yaş kəlsər – из глаз лились слезы (yenə orada), könültə sığıt kəlsər – из сердца исходили вопли (yenə orada). Göründüyü üzrə, tərcümədə nə feili sifət, nə də şərt mənası var. Mətnə heç anlaşılmayan şühudi keçmiş tərcümədə göz qabağındadır. Halbuki həmin sözləri Malov feili sifət adı altında onun şərti forması adlandırır (Malov, 1951: 46).

Mən buranı hələlik açıq qoyub keçirəm.

Yenə oradan:

“Ötükən yış olursar, bənqü il tuta olurtaçı sən”.

Tərcüməsi: Ötükən mahalında otursan, daimi olaraq eli birləşdirib (eldə ittifaq yaradıb) oturan olacaqsan.

Burada görünür ki, *-sar* şəkilçisi şərt forması kimi qəbul edilir. Belə də biz qəbul edirik. O zaman (Malov, 1951: 46) bu formanın feili sifət növlərindən sayılmasının səbəbi anlaşılmır.

-a (tut-a) feili bağlama formasıdır. Mətnədən buna müəyyən zaman mənasını vermək çətinidir. Lakin Malov bu formaya indiki zaman mənasını verir (Malov, 1951: 47). Halbuki xəbərin (oturan olacaqsan) gələcək zamana aid olması onunla bağlı olan və onu tamamlayan “tuta” feili bağlamasının da gələcək zaman mənasında işlənməsini təsdiq etmək olar.

Bu abzasda bir şeyə də diqqət etməli: birinci cümlədə “sən” şəxsi sonluq kimi feilə bağlanır – öltəçisən. Burada isə “sən” şəxsi əvəzlik kimi eyni feili sifət forması ilə birləşmir – olurtaçı. Düşünmək olar ki, burada ahəng qanunu rol oynayır. Yəni birinci halda (“öltəçisən” misalında) sözün əsası ilə şəkilçi həmahəng olduğu üçün birləşir, ikinci halda (“olurtaçı sən” misalında) sözün əsası ilə şəkilçi həmahəng olmadığı üçün, əsas qalın, şəkilçi incə olduğu üçün birləşmir. Halbuki mətnin transkripsiyasında deyil, əslində run əlifbalı orijinalda bu sözlərin ikisi də bitişik yazılmışdır: **𐰽𐰺𐰸𐰸𐰽** (öltəçisi) və **𐰽𐰺𐰸𐰸𐰽𐰺𐰸** (olurtaçısı), amma burada “sən” sözü saitsiz, yəni “sn” hərflərindən ibarətdə yazılmışsa da, hər iki misalda incə samitlə yazılmış: “|” incə “s” olan kimi “**𐰽**” də incə “n”dir. Demək ki, ikinci sözdə əsasla şəkilçi arasında ahəng uyğunsuzluğu orijinalın özündədir. Belə isə, ikinci sözdə “sən” şəxsi sonluğunun feili sifətdən ayrı yazılması və dolayısı ilə bunun şəxsi əvəzliyə çevrilməsi transkripsiyanın

nöqsanı sayılmalıdır. Yaxşı, bəs onda orijinalda eyni düzəltmə söz içində ahəng qanununun pozulmasını nə ilə izah etməli? Zənnimcə, bunun səbəbi “sən” əvəzliyindən tədricən şəxsi sonluğun əmələ gəlməsi prosesidir. Göstərilən dövrdə bu kateqoriya hələ tam şəkildə formalaşmamış olduğu üçün birləşdiyi sözün ahəngini qəbul etməmişdir.

Abzas 9: “... *İqidmiş kağanının sabın almatın, yir sayu bardığ*”.

Tərcüməsi: (səni) qaldırmış (yüksəltmiş) xaqanın sözünü qəbul etmədən, yer sayaraq (cürbəcür yerlərə) getdin.

İqidmiş – yüksəltmiş, bəsləyib böyütmüş olan. Orkun bunu: “belini (belüvi) doğrultmuş olan” kimi tərcümə edir. Hər halda bu söz keçmiş zaman feili sifətdir. Azərbaycanca ilə həm mənaca, həm formaca müvafiq gəlir, “xaqan”ın sifətini təyin edir.

Almatın – almadan *-tın* şəkilçisi daxili inkişafı nəticəsində *-dan* şəklinə çevrilmişdir: al-ma-tın – al-ma-dan. Burada həmin şəkilçinin ilk səsi olan kar dilucu “t” səsinin cingilti dilucu “d” səsinə çevrilməsi türk dillərinin ümumi fonetik inkişafı üçün tamamilə qanuniyyətlidir. *-tın* → *-dın* şəkilçisinin *-dan* şəkilçisinə keçməsinə biz şərq və qərb türkcələrinin çıxışlıq hallarında da görürük. Azərbaycanın XV əsr şairi Kişvərinin dilində buna misallar çoxdur:

*Yüz bəla gəlsün təni-xakimçə canandın cida.
Xabi-qəflətdən oyan, hay könül, hay könül.*

“*Sayu*” saymaq feilinin feili bağlama formasıdır. Feilin kökünə *-u* şəkilçisinin əlavə edilməsiylə əmələ gəlir. Bu forma qədim abidələrin dilində feili bağlama formalarının ən aktivlərindən biridir. Yuxarıda Yenisey abidələrinin dilində bunun müxtəlif növlərini də gördük. Azərbaycan dilində, bəlkə də onun ləhcə və şivələrində də bu şəkilçi (*-u* feili bağlama şəkilçisi) yoxdur. Mənaca bu, *-ib* və ya *-araq* şəkilçilərinin mənasına müvafiqdir: *sayu* – *sayıb-sayaraq*. Azərbaycan dilinin bu formalarının zamanca mənası cümlənin əsas feilinin zamanı ilə müəyyənləşir. Müstəqil şəkildə biz bunları konkret zamana aid edə bilmərik. Bu mətdəki *-u* şəkilçisini isə Malov feili bağlamanın indiki zamanı sayır (Malov, 1951: 47). Bunu da qeyd etmək istəyirəm ki, Orkun bu mətni tərcümə edərkən həmin feili bağlamanı büsbütün buraxmışdır. O, “*yir sayu bardığ* (yer sayaraq getdin)” sözlərini: “yerdən yerə vardın” şəklində tərcümə etmişdir. Bu, əlbəttə, qədim abidələrdə saxlanan türk dillərinin qrammatik simasını tərcümədə (və hər hansı bir müasir türk dilinə tərcümədə) əks etmək nöqtəyi-nəzərindən nöqsan sayıla bilər.

Yenə oradan:

“Anta qalmışı yir sayu kopturu ölü yoriyur artıq”.

Tərcüməsi: O zaman qalmışı (diri qalmış olanların, daha doğrusu – olanlarınız) hər yeri sayaraq (müxtəlif yerləri dolaşaraq), ölə-qala (dəqiqi: dura-ölə, yəni kimi ölüb, kimi qalıb) eriyirdi (əslində: eriyir idin).

Orkunun tərcüməsi: Orada qalmış olanlar yerdən yerə ayaqda ölü (kimi) yeri yir idi.

Burada “qalmış-ı” keçmiş zaman feili sifətidir: hansıları? – qalmışı (qalmış olanları). *-ı* şəkilçisi ilə feili sifət təyinləri (mövsufu) bildirir. Bu, istər mənaca, istərsə formaca Azərbaycanca ilə büsbütün müvafiqdir.

Turu-ölü, yaxud ölü-turu formasının semantik ekvivalenti Azərbaycan dilində *ölə-qala* şəklində, düşə-qalxa və sair nümunələri ilə aktiv surətdə yaşamaqdadır. Fərq

burada, göründüyü kimi, yalnız şəkilçidə dodaq saitlərinin damaq saitləriylə əvəzlənməsindədir: *-u, -ü ≈ -a, -ə*.

Orkunun tərcüməsində (yuxarıya bax) qədim abidənin bu feili bağlama forması da əks edilməmişdir.

Abzas 9-10: *“Kağan olurıp yok çığan buduniğ kop kobartdım (yaxud kobratdım)”*.

Tərcüməsi: Xaqan olub (xaqanlığa oturub) həlak olan (yoxa çıxan) xalqı topladım (yenidən qaldırdım).

“Olurıp” – oturub həm mənaca, həm şəkilçə birdir. Cümlənin məzmunundan açıq-aydın anlaşılır ki, *-ıp (-ub)* forması burada keçmiş zaman feili bağlamasını ifadə edir. Malovun fikrincə, bu forma (*-ıp, -ip* forması) Kül-təqin kitabəsinin dilində, ümumiyyətlə, keçmiş zaman bildirir (Malov, 1951: 47).

“Çığan” feili sifətdir, “budun” = xalq sözünü sifətləyir. Azərbaycanca ilə fərq burada yalnız sintaktik cəhətdəndir: “yox çığan” əvəzinə azərbaycancada: “yoxa çıxan” deyilərdi və bunun hər iki dil üçün müştərək olan *-an* feili sifət formasına heç bir təsiri olmazdı. Abidədəki “yok” sözünün azərbaycancadakı “yoxa” forması ilə, yəni yönlük hal şəkilçisi vasitəsilə ifadə edilməsi Azərbaycan dilinin qrammatik təkamül əlamətlərindən birini göstərir. Yalnız bunu da semantik cəhətdən qeyd etmək lazımdır ki, *çığan* (çıxan) sözü müstəqil olaraq işləndikdə, Kül-təqin kitabəsinin dilində “yoxsul, kasıb” mənasını verir. Beləliklə də feili sifətləndən çıxaraq isimləşir, yəni mənasındakı zaman anlayışını itirir. Səhv etmirəmsə, Azərbaycan dilində “var-yoxdan çıxdım” (kasıblaşdım, yoxsullaşdım) ifadəsinin Kül-təqin kitabəsindəki bu “yok çığan” ifadəsiylə müəyyən rəhbərliyi vardır. Bu o deməkdir ki, Azərbaycan dili qədim türk dilləri abidələriylə yalnız lüğət və qrammatika cəhətdən deyil, hər iki dildə olan bütöv sintaqmalarla da bağlanır. Eyni zamanda, demək olar ki, bizdəki “var-yoxdan çıxan” tərkibi bütövlükdə qədim türk dilində olan bircə “çığan” (çıxan) sözünün mənasını daşıyır. Bu fakt özü-özlüyündə Azərbaycan dilinin həm lüğətcə zənginləşməsinə, həm semantika cəhətdən konkretləşməsinə təsdiq edən faktlardandır.

Abzas 10-11: *“Türk buduniğ tirip il tutsıkañın bunta urtım, yañılıp üləsikin yəmə bunta urtım”*.

Tərcüməsi: Türk xalqının dirilib eli tutduğunu buraya vurdum, (yəni el ittifaqını buraya, bu daşa, abidəyə qazıb yazdım, həkk etdim), yapılıb parçalanmasını da (ittifaqını dağıtmasını da) buraya vurdum (həkk etdim).

“Tirip” sözünü Orkun “canlanıb” tərcümə edir, görünür, o bunu “diri, canlı” sözü ilə bağlayır. Malov isə bu sözü “собрать” (yığıb) kimi tərcümə edir, görünür, o da bunu “dərüb” sözü ilə bağlayır. Habelə “üləsikin” sözünü Orkun “ölməsini” kimi tərcümə edir, görünür, bu sözün kökündə olan “öl” sözünə əsaslanır. Malov isə bunu “делились” – *bölünmək, parçalanmaq* mənasında qəbul edir. Həm də Malov bu sözü “ü” ilə “üləsik” kimi transkripsiya etdiyi halda, Melioranski “ö” ilə “öləsik” kimi transkripsiya edir (Malov, 1951: 440).

Bizə bu mətndə lazım olan *-ıp, -ip* şəkilçili “tirip” və “yañılıp” sözləridir. Bunların da heç bir izaha ehtiyacı yoxdur, hər ikisi keçmiş zaman feili sifətidir və Azərbaycan dilində həm forma, həm mənaca tamamilə müvafiqdir.

Abzas 11: *“Añar görü bilin, türk amtı budun bəqlər: bödkə köriqmə bəqlər qü yanıltaçı siz?!”*

Tərcüməsi: Onu görüb (görərək) bilin, indiki türk xalqı və bəyləri (rəisləri): təxti görən (təxtə itaət edən) bəylər, axı siz yanılan (yanıla bilən)-siniz.

“Açar” sözü o III şəxs əvəzliyinin yönlük halıdır: ona. Mən bunun qrammatik şəklini saxlasaydım, onda “körü” sözünü “görüb” deyil, Malov kimi, “baxıb” tərcümə etməli idim: ona baxıb. Halbuki “görüb”ü “baxıb” etmək “ona”nı “onu” etməkdən daha böyük təhrif olardı. “Körü” feili bağlama formasını biz yuxarıda Yenisey abidələrində dəfələrlə də gördük. “Yanıltacı” feili sifətdir. Azərbaycanca bu, “yanılan” şəklində verilsə, düzgün olar. *-taçı* feili sifət şəkilçisini Yenisey abidələrində *-daçı* şəklində gördük. Bunun semantik ekvivalenti Azərbaycan dilində *-ən (-an, -yən, -yan)* şəkilçisidir.

Bu mətndə bizim üçün yeni “əslində mümkündür ki, çox köhnə, arxaik) feili sifət şəkilçisi olan *-iqmə* (körüqmə)dir. Bu forma hələlik mənə müasir türk dillərində rast gəlmədiyimi kimi, qədim abidələrdə də, həmçinin, seyrək rast gəlir. Abidələrdəki təsadüf edilən misallardan anlaşılır ki, bu formanın da Azərbaycan dilində semantik ekvivalenti *-ən (-an, -yən, -yan)* feili sifət şəkilçisidir.

Abzas 12-13: “*Bunu körü, bilin, bənqü taş tokıt, dım*”.

Tərcüməsi: Bunu (bu abidəni) görüb bilin, (mən) daimi daş (abidə) qoydum. Yenə *-ü* şəkilçili feili bağlama – “körü” (görüb, görərək). Yuxarıda izahı verilmişdir. Burada yalnız onun aktiv forma olduğunu qeyd etmək kafidir.

Abzas 13: “*Bu bitiq bitiqmə atısı Yolğ-tiqin*”.

Tərcüməsi: Bu yazını (kitabəni) yazan (daha doğrusu, yazmış olan) (onun) nəvəsi Yolğ-təqidir.

Malov *-iqmə, -ıqma* şəkilçisini indiki zaman feili sifət şəkilçisi kimi izah edir (Malov, 1951: 46), amma yenə özü eyni sözü keçmiş zaman feili sifət şəkilçisi kimi tərcümə edir (Malov, 1951: 28, 36): *bitiqmə – писавший*. Bunun doğru olduğunu, yəni keçmiş zaman mənasını verməsinə tərcümə edilən mətnin məzmununu da təsdiq edir. Bununla əlaqədar biz deyə bilərik ki, Azərbaycan dilində *-ən (-an, -yən, -yan)* feili sifət şəkilçisi yerinə görə həm indiki, həm keçmiş zaman mənasını verə bildiyi kimi, qədim abidələrdəki türk dilində də *-iqmə (-ıqma)* feili sifət şəkilçisi hər iki zamanı göstərə bilir, yəni bu bir-birinə heç oxşamayan iki türkcə feili sifət şəkilçisi (*-ən* və *-iqmə*) bir-birinin semantik ekvivalentidir.

2.2. Kül-təqin abidəsinin böyük kitabəsindən

Abzas 1: “*Üzə kök tənri asra yağız yir kılıntukda, əkin ara kisi oğlı kılınmış*”.

Tərcüməsi: Yuxarıda mavi göy, aşağıda yağız (boz) yer yaradıldıqda ikisinin arasında insan oğlu yaradılmış.

Bu mətndə biz Azərbaycan dilinin *-dikdə, -dıqda* feili bağlamasını həm formaca, həm də mənaca görürük. Fərq yalnız bunların fonetik cəhətindədir, yəni abidədəki “k, t” kar samitləri Azərbaycan dilində “q, d” cingiltili samitləriylə əvəzlənir. Bu hadisə onu göstərir ki, Azərbaycan dili Kül-təqin abidəsinin dilinə nisbətən yeni dildir və tarixi inkişaf nöqtəyi-nəzərindən ondan yüksək mərhələdə durmuşdur.

Yenə oradan:

“Kisi oğlnta üzə əcüm apam Bumin kağan İstəmi kağan olurmuş, olurunan türk budunun ilin törüsün tuta birmis, iti birmis”.

Tərcüməsi: İnsan oğulları üzərində ata-babam Bumin xaqan, İstəmi xaqan (təxtə) oturmuş, oturuban türk xalqının elini, qanununu tutub getmiş, idarə edib aparmış.

-ibən (-iban, -übən, -uban, -yibən, -yiban, -yübən, -yuban) şəkilçili feili bağlama Azərbaycan dilinin bir sıra şivələrində aktiv işlənən formadır. Bu mətndə gördüyümüz “olurunan” (oturuban) feili bağlaması qədim abidə dilini bilavasitə Azərbaycan dili ilə bağlayır.

Tuta (-tut+a) forması, yəni *-a, -ə* şəkilçisi ilə əmələ gələn feili bağlama istər Kül-təqin kitabəsinin dili üçün, istərsə başqa qədim abidələrin dili üçün səciyyəvi formalardandır. Müasir Azərbaycan dilində bu forma cüt halda feili bağlama yaradır: tuta-tuta, vura-vura və s. Araşdırdığımız mətn göstərir ki, qədim türk dilində bu təklidə feili bağlama olurmuş. Mənaca *-a* şəkilçili feili bağlama Azərbaycan dilində *-ub* şəkilçiliyə mütabiqdir: tuta=tutub.

-i şəkilçili feili bağlamaya biz Yenisey abidələrinin dilində təsadüf etmədik. Kül-təqin kitabəsində bu forma var. Bu mətndə incəsini görürük, aşağıda yenə bu kitabənin 8-ci abzasında bunun qalın formasını (*-i-lısını*) da görəcəyik. Məna cəhətindən bu forma da *-ib* şəkilçili feili bağlama ilə mənadaşdır.

Burada “it” feili azərbaycanca “ət” feili ilə mənaca bir kimidir. Lakin “it” feili yalnız *etmək* deyil, həm də cümləyə görə, *qurmaq, düzəltmək* kimi mənaları da ifadə edir. Bu sözü biz həmin kitabənin 53-cü abzasında da görəcəyik. Burada isə “iti birmis” sözlərini hərfi tərcümə etsək, “edib vermiş” deməliyik. Yəni feili bağlama tərcümədə saxlanacaq, məzmunca tərcümə etsək, “qurmuş, düzəltdmiş” deməliyik ki, burada feili bağlama xəbərlə birləşəcək, özü zahirdə yox olacaq, mənası xəbərin feili ilə ifadə ediləcəkdir.

Abzas 2: *“Su sülənən, tört budundakı budunıq kop almıs”.*

Tərcüməsi: Qoşun yeridibən dörd tərəfdəki xalqın hamısını almış (özünə tabe etmiş).

“Sü” – qoşun, ordu deməkdir. Bu sözlərin heç birisindən biz feil düzəldə bilmərik: qoşunlamaq, ordulamaq kimi sözlər yarada bilmərik. Süni surətdə yaratsaq da, onlara hamının anladığı dəqiq bir məna verə bilmərik. Lakin həmin qədim abidənin dilində *“sülənən”* qoşun çəkibən, ordu yeridibən mənasını verir, yəni müasir dildə iki sözlə ifadə edilən feili bağlama qədim türk dilində bir sözlə daha aydın və yığcam ifadə edilmişdir. Feili bağlamanın forması da Azərbaycan dilinin bir sıra şivələri üçün aktiv forma olan *-(i)bən* şəkilçisiylə ifadə edilmişdir. Yalnız burada bir cəhətə diqqət etməli. Müasir Azərbaycan dili şivələrində bu feili bağlama şəkilçisi ya *-i, ı, ü, u* saitləriylə, yaxud feilin kökü saitlə bitərsə, bu saitlərə “i” səsinin əlavəsiylə başlanır: *gəl-ibən, al-iban, gör-übən, dur-uban, göz-lə-yibən, anla-yiban, bürü-yübən, oxu-yuban*. Kül-təqin kitabəsində isə bu şəkilçi saitlə bitən feil əsasından sonra yalnız *-iən* formasındadır: *sülənən*. İndi, istər müasir dilimizdə, istərsə qədim abidələrdə (Yenisey abidələrində də bunu gördük) həmin feili bağlama şəkilçisinin morfoloji quruluşuna diqqətlə baxsaq, bunun *-p (-b)*, yaxud *-ip (-ib)* keçmiş zaman feili bağlama şəkilçisi ilə *-ən, -an* feili sifət indiki-keçmiş zaman şəkilçisinin çarpazlaşmasından düzəlmiş olduğunu görürük. Məna cəhətindən isə bu formanın (*-pən, -bən, -ipən, -ibən*) formasının mənası yenə də *-ip (-ib)* şəkilçili feili bağlama mənası ilə eyni kimidir.

Abzas 3: *“İliq tutıtp törüq itmis”.*

Tərcüməsi: Eli (dövləti) tutub hökm etmiş /hökumət sürmüş/.

Bu mətndə olan “tutub” feili bağlaması ilə Azərbaycan dilində olan “tutub” arasında fərq yalnız fonetik cəhətdəndir: Azərbaycan formasının üstünlüyü sözüün kar “p” ilə deyil, cingiltili “b” ilə bitməsində və dodaq ahənginin pozulmamasındadır. Lakin, aşağıda görəcəyimiz üzrə, bunu biz Azərbaycan ədəbi dili ilə deyil, canlı danışıq dili ilə, xüsusən bu dilin qərb şivələriylə müqayisə etsək, bu fonetik fərqlərin də yoxluğunu görürük.

Abzas 4: “*Bunca budun kəlinən sığtamıs, yuğlamıs*”.

Tərcüməsi: Bu qədər xalq gəlibən inləmiş, ağlamış. (-ipən (-ibən) feili bağlaması haqqında həmin kitabənin 2-ci abzasında kafi qədər izahat verilmişdir).

Bu abzasın mətninin transkripsiyasında Malovla Orkun arasında kiçik bir ixtilaf var: “ağlamış” mənasında olan sözü Orkun “yığlamış”, “Malov isə “yuğlamış” kimi vermişlər. Orijinalda bu söz o/ğlams/ş şəklindədir. Orijinalın sonunda olan “l” hərfinin həm “s”, həm də “ş” ola bilməsi haqqında yuxarıda məlumat verilmişdir. Bu cəhətdən hər iki müəllif öz transkripsiyasında haqlıdır. Birinci hecanın saiti olan “>” hərfi isə ya “u”, yaxud “o” ola bilər, hər halda “ı” olmaz, “ı” səsi türk-run əlifbasında “↑” şəklində yazılır. Demək ki, Orkunun transkripsiyası (ilk hecada u o əvəzinə ı vermək) doğru deyildir.

Abzas 6: “*Türk budun illədük ilin içğinu ıdmış*”.

Tərcüməsi: Türk xalqı ellənmiş (ittifaq yaratmış), elini (ittifaqını) pozub (pərişan edib) dağılmış. (Ellə(mək) – el sahibi eləmək, yurd sahibi etmək, tayfalar ittifaqında birləşdirmək).

Burada feili bağlama “içğinu” sözüdür: *dağılıb, pozulub* deməkdir. Feili bağlama forması -u şəkilçisi ilə düzəlmiş. Bu forma haqqında yuxarıda izahat verilmişdir.

Abzas 7: “*Kağınladuk kağanın yitürü ıdmış*”.

Tərcüməsi: Xaqanlıq edən xaqanını itirib dağılmış.

Burada feili bağlama “yitürü” sözüdür: itirib deməkdir. Yuxarıdakı (bax: abzas 6) -u şəkilçisi feili bağlamanın incə (-ü-lü) formasıdır. Onun izahatı eynilə buna da aiddir.

Abzas 7-8: “*Tabğaçğı bəqlər tabğaç atın tutupan, tabğaç kağanka görmüş*”.

Tərcüməsi: Çin bəylərinin çincə adlarını aliban çin xaqanına tabe olmuş.

Cümlənin mənasına görə, biz burada mətnin “tutupan” sözünü “aliban” tərcümə etdik. Məqsədim üçün bunun fərqi yoxdur. Bizə lazım olan feili bağlama forması və onun mənasıdır ki, burada hər iki cəhətdən qədim abidə dili ilə Azərbaycan dili arasında tam uyğunluq vardır. Fərq yalnız qədim formadakı “p”nin (-upan) Azərbaycan dilində “b” (-iban) ilə əvəzlənməsindədir. Bu da feili bağlamanın nə morfoloqiyasını, nə də semantikasını dəyişdirir.

Abzas 8: “*İlqərü gün toğsıkda Bökli kağanka təqi süləyü birmiş, kurığaru Təmirkapıqka təqi süləyü birmiş, tabğaç kağanka ilin tərüsün alı birmiş*”.

Tərcüməsi: İrəliyə, gün doğusunda (şərqdə) Böklü xaqana tək qoşun yürüdüb getmiş, geriyyə, Dəmirqapıya tək qoşun yürüdüb getmiş, çin xaqanına (bunların) elini (ölkəsini) və hökmünü (ixtiyarını) alıb vermiş.

Yuxarıda “sülə” (qoşun çəkmək) – feilini *-pən* şəkilçisi ilə gördük, indi eyni feili *-yü* feili bağlaması ilə bu mətndə iki dəfə görürük. Bunun da qrammatik mənası Yenisey abidələrində gördüyümüz *-u*, *-yu*, *-yü* formalı feili bağlamaların, habelə Kül-təqin abidəsində gördüyümüz yenə *-yu* formalı feili bağlamaların qrammatik mənası ilə eynidir. *-ı* feili bağlama şəkilçisi Yenisey abidələrinin dilində yoxdur. Bu forma Kül-təqin kitabəsində varsa da, *-a*, *-ə*, *-u*, *-ü*, *-pan*, *-pən*, *-ın*, *-in* qədər aktiv və yaygın deyildir. Məna cəhətdən bu şəkilçi (*-ı* şəkilçisi) Azərbaycanın *-ıp* şəkilçisi ilə mənadaşdır, buna görə də mən bunu cümlənin xəbəri ilə birlikdə “alıb vermiş” kimi tərcümə etdim. Lakin Orkun bu iki sözü birləşdirib “alıbvermiş” kimi tərcümə etmişdir ki, məncə, düzgün deyil. Bu xüsusda biz 15-ci səhifədə izahat vermişdik. Burada bunu da əlavə etməliyik ki, Orkun *-ı* formalı feili bağlamaları cümlənin xəbəri ilə birləşdirməklə onu *-u* (adırılı), *-ə* (tikə) formalı feili bağlamalarla mənadaş etmiş olur.

Abzas 9: “*Ança tip, tabğaç kağanka yağı bolmış*”.

Tərcüməsi: Bu qədər deyib, çin xaqanına düşmən olmuş.

Orkun “ança” sözünü “böyləcə” tərcümə etmiş, məncə, bu, düzgün deyil.

“Tip” feili bağlamasının mənası və inkişaf formaları haqqında izahat verilmişdir.

Abzas 10: “*Yağı boln itinü, yaratunu umaduk, yana içikmiş*”.

Tərcüməsi: Düşmən olub, (özü üçün bir şey) etməyi, düzəltməyi, yaratmağı bacarmadığından (türk xalqı) yenə (Çinə) tabe olmuş.

“İt” – etmək, düzəltmək, “itin” – edinmək, özü üçün etmək; “yaratun” – özü üçün yaratmaq deməkdir. Hər iki feilin sonundakı *-ü*, *-u* şəkilçiləri feili bağlama düzəldir: itin – edib, yəni özü üçün edib, yaratunu – özü üçün yaradıb deməkdir; hər iki feildə *-in*, *-un* qayıdış növün infiksidir. Lakin bunları azərbaycancaya *edilib* və *yaradılıb* şəklində tərcümə etsək, mətndəki məna çıxmaz. Mətnin mənası saxlansın deyə burada mən qrammatik formaları dəyişdirdim: *etməyi*, *yaratmağı* kimi tərcümə etdim (Bu mətndə Orkunun transkripsiyasında səhvən “umaduk” əvəzinə “umduk” getmiş (Orkun, 1936: 32/ I D 10). Zənnimcə, bunun səbəbi orijinalda sözün orta saitinin (a-nın) yazılmasıdır.

Mətnin “bolp” feili bağlaması azərbaycanca “olub”dan yalnız dodaq ahənginin pozulması ilə və son dodaq samitinin karlığı ilə fərqlənir.

Yenə oradan:

“*Bunça işiq küçiq birtükqərü sakinmatı, türk budun ölürəyin, uruğsıratayın tir ərmış, yokadu barır ərmış*”.

Tərcüməsi: Bunca (bu qədər) işini, gücünü (Çinə) verməyi düşünmədən (yəni istəməyərək) türk xalqını öldürüm, nəslini kəsim deyir imiş və yoxalıb (yox olub) gedir imiş.

“Sakinmatı” sözündə *-matı* şəkilçisi, məncə, azərbaycanca *-madan* feili bağlama şəkilçisinin qədim formasıdır. “Sakinmatı” sözünü dəqiq tərcümə etməli olsaq, “fikirləşmədən”, yaxud “düşünmədən” şəklində etməliyik. Orkun osmanlı türkcəsində

-mədən, -madan formalı feili bağlama olduğuna baxmayaraq, bunu “düşünməyib” şəklində vermişdir.

“Yokad” – feili *yox olmaq, məhv olmaq* deməkdir, “yokadu” bunun feili bağlama formasıdır, azərbaycancada sözün qrammatik mənasını saxlasaq, “yoxalıb” şəklində tərcümə etməliyik.

Abzas 11: *“Türk budun yok bolmazun tiyin, budun bolçun tiyin, kanım İltəriş kağanıq, öqim İlbilqə katuniğ təkri töpəsintə tutıp yöğərü götürmüş ərinç”.*

Tərcüməsi: Türk qövmü (xalqı) yox olmasın deyə, xalq olsun deyə, atam Eltəriş xaqanı, anam Elbilgə xatunu tanrı (göy) təpəsində tutub (yəni xalqın üstündə saxlayıb) yuxarı götürmüş, görünür.

Bu mətndə *-yin* şəkilçisiylə eyni feil (*demək* feili) iki dəfə feili bağlama formasında işlənmiş. Mən bunu azərbaycancaya “deyə” şəklində tərcümə etdim; “deyib”, “deyəmək” kimi tərcümə etsəydim, yenə doğru olardı. Halbuki Azərbaycan dilində onun qərb şivələrində qədim abidədəki formaya daha yaxın feili bağlama forması da var: *de(y)in*. Bu forma ədəbi dildə də işlənir: *“sən gəlmədin deyən yasa batmışam”* (Vidadi).

Bu forma Azərbaycan dili şivələri ilə qədim abidə dili arasında çox maraqlı bir rabitə təşkil edir.

Mətndəki “tutıp” ilə onun azərbaycanca ekvivalenti olan “tutub” arasında fərq qədim formada yalnız dodaq ahənginin pozulmasında və söz sonunda samitin karlaşmasındadır. Halbuki dodaq ahənginin pozulmasına Azərbaycan dili şivələrində az təsadüf edilmir. Məsələn, Salyan şivələrində: *yorılıb, olib, görüb* və s. (Ramazanov, 1956: 57); Qaryagin şivələrində: *oxımışam, olir* və s. (Məmmədov, 1957: 181); habelə “Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin monoqrafik tədqiqinə aid proqram”: *durır, vurdım, tutıb* və s. (1956: 31). Eyni zamanda, söz axırında cingilti “b”nin kar “p” ilə əvəzlənməsi hadisəsi də Azərbaycan dili şivələrində vardır: *alıp (alıb), gülüp (gülüb)* və s. (yenə orada, səh.16). Demək ki, qədim abidədə olan “tutıp” sözünün azərbaycanca “tutub” sözündən fərqləri yalnız ədəbi dildədir, canlı şivələrdə isə bu fərqlər də yoxdur. Kül-təqin kitabəsindəki “sutıp” feili bağlaması və bu tiptən feili bağlamalar müasir Azərbaycan xalq danışıq dilində həm formaca, həm də mənaca eynilə yaşamaqdadır.

Abzas 11-12: *“Taşra yoruyur tiyin, kü əşidip balıkdakı tağıkmiş, tağdakı inmiş, tirilip yətmış ər bolmış”.*

Tərcüməsi: Dışarıya yeriyir deyə, küy (səs, xəbər) əşidib, şəhərdəkilər dağa çıxmışlar, dağdakılar enmişlər, yığılıb yetmiş kişi olmuşlar.

Bu mətndə üç feili bağlama var: *tiyin, əşidip, tirilip*. İki əvvəlkilərin həm qrammatik, həm leksik mənası Azərbaycan dilinə tamamilə mütabiqdir, üçüncüsü leksik mənaca fərqlənir: “tirik” – feili azərbaycanca *yığılmaq, toplanmaq* deməkdir. Zənnimcə, bu, “dərilmək” (yığılmaq) feilinin məchul növüdür – dərilmək (yığılmaq). Belə olsa, həmin sözün leksik mənası da azərbaycancaya mütabiq olacaq, onda mətnin “tirilip”ini biz “dərilib” kimi də yazı bilərik.

Abzas 12: *“İlqərü kurıqaru süləp tirmiş kobarmış”.*

Tərcüməsi: İrəliyə (şərqə), geriyə (qərbə) qoşun yürüdüb (o) toplamış (və) qaldırmış.

Malov son sözü (*kobartmış* sözünü) izah edərək “üsyancıları vasitəsilə təchiz etmiş” sözlərini əlavə edir. Orkun bu sözü “kopatmış” kimi transkripsiya edir və “çoxalmış” sözü ilə tərcümə edir, görünür, bu sözü bir sıra türk dillərində “çox” mənasında olan kop (köp) sözündən əmələ gəlmiş bir söz kimi qəbul edir. Lakin mətnin orijinalı Malovun doğruluğunu təsdiq edir: (*kobrtmış*). Ancaq Malov bunu “поднимал” (qaldırmış) tərcümə edir, mən isə bu sözü azərbaycancanın “qabartmış” sözü ilə rəbitələndirirəm. Mənaca da *qabartmaq*, *həyəcanlandırmaq*, *vuruşmağa hazırlayıb ruhlandırmaq* mətnin məzmununa uyğun gəlir.

Abzas 13: “*Yəti yüz ər bolıp əlsirəmiş, kağansıramış buduniğ, künədmış kuladmış buduniğ, türk törüsün içğınmış buduniğ açüm anam törüsincə yaratmış, başğurmuş*”.

Tərcüməsi: Yeddi yüz kimi olub əlsizkənmiş (yəni ölkəsini, dövlətini itirmiş) xaqansızlanmış (xaqanını itirmiş) xalqı, kənzilənmiş, qullanmış (çinlilərə qadınları kənz, kişiləri qul edilmiş) xalqı, türk qanunu pozulmuş olan xalqı o, ata-babalarımın qanununca yaratmış, hərəkətə gətirmiş (əsirlikdən qurtarıb tikəltmiş).

Burada bir neçə keçmiş zaman feili sifəti var: “əlsirəmiş budun” (elini itirmiş xalq), “kağansıramış budun” (xaqanını itirmiş xalq), “künədmış budun” (kənzə döndərilmiş xalq), “kuladmış budun” (qula döndərilmiş xalq), “törüsün içğınmış budun” (qanun – adətləri pozulmuş xalq), bütün bunlar həm formaca, həm qrammatik mənaca Azərbaycan dilinə tamamilə mütabiqdir. “Bolıp” (olub) feili bağlamasının da forması və mənası haqqında yuxarıda müvafiq misallar üzrə izah edilmişdir.

Abzas 15-16: “*Kanım kağan incə iliq törüq kazğanıp, uça barmış*”.

Tərcüməsi: Atam xaqan, beləliklə, hökumət (ölkə və qanun) qazanıb, uçub getmiş (ölmüş).

Burada da Orkun “uça barmış” (uçub getmiş) sözlərini birləşdirib *uçuvermiş* kimi tərcümə etməklə mətnə olan feili bağlamayı ləğv etmişdir (Orkun, 1936: 36-37).

“Kazğanıp” sözü azərbaycancanın “qazanıb” sözünün yalnız arxaik şəklidir. Fərq qədim sözdəki kar səslərin, “k” və “p” səslərinin yeni türk dillərindən olan azərbaycancada cingiltiləşməsində, “q” və “b” səslərinə çevrilməsindədir. Həmin sözün ortasında olan “ğ” səsinin düşməsi türk dilləri, o cümlədən, Azərbaycan dili üçün səciyyəvi olan eliziya hadisələrindəndir. Bunu biz *dışqarı* (→dışarı), *donquz* (→donuz) və s. bu kimi sözlərdə də görürük.

Abzas 16: “*Kanım kağanka başlayu Baz kağanığ balbal tikmiş*”.

Tərcüməsi: Atam xaqana başlayaraq (başda olaraq) Baz xaqanın (surətini) balbal qoymuşlar.

“Başlayu” sözü *başlamaq* məsdərinin feili bağlama formasıdır. Bunu biz Yenisey abidələrinin dilində də görürük. Malov bu formanı indiki zaman feili bağlamaları sırasına salır (Malov, 1951: 47), lakin *-dıqda*, *-ərkən* və s. kimi zamanbildirici şəkilçisi olmayan feili bağlamaların zaman anlayışının xəbərlə (əsas feillə) müəyyən edilməsini və araşdırdığımız cümlədə xəbərin “tikmiş” sözünün keçmiş zamanı göstərdiyini nəzərə alsaq, “başlayu” (başlayaraq) feili bağlamasını indiki zamana deyil, keçmiş zamana aid etməliyik. Bundan başqa, Malov öz tərcüməsində bu sözü heç feili bağlama ilə deyil, isimlə – “во главе” şəklində verir (Malov, 1951: 30, 38). Bu da o deməkdir ki, hər hansı bir mətni bir dildən başqa bir dilə, xüsusən qohum olmayan dilə tərcümə edərkən

orijinal dilin qrammatik formalarını tərcümə dilində hər zaman mühafizə etmək mümkün deyildir. Mətnin məzmununu dəqiqliklə saxlamaq prinsipi buna mane ola bilər.

“Balbal” sözü haqqında daha əvvəl izahat verilmişdir.

Yenə orada:

“Akanım kağan uçduqda özüm segiz yaşda kaltım”.

Tərcüməsi: Atam kağan öldükdə özüm səkkiz yaşında qaldım.

Bu cümlə, necə olmuşsa, Malovun nəşrindən düşmüşdür. Mən bu mətndəki “uçduqda” feili bağlamasını azərbaycancaya “öldükdə” şəklində tərcümə edirəm. Orkun isə bunu osmanlı türkcəsinə “öldügündə” şəklində tərcümə edir, yəni bu feili bağlamaya şəxs (III şəxs) şəkilçisini də əlavə edir. Mən belə bir infiksə ehtiyac hiss etmirəm.

Malov bu formanı, *-duqda* formasını feili bağlamalar bəhsinə deyil, feili sifətlər bəhsinə daxil edir və “kontukda” (qonduqda) sözünü Kül-təqin abidəsinin kiçik kitabəsindən gətirərək (Malov, 1951: 44), keçmiş zaman feili sifəti adlandırır (Malov, 1951: 46) ki, bu, bizim qrammatik ənənəmizə ziddir.

Yenə oradan:

“Əçim kağan olurıpan türk buduniğ yiçə itdi”.

Tərcüməsi: Əmim xaqan (təxtə) oturuban türk xalqını (yenə) ucaltdı (hərfiyyə, uca etdi).

-ıpan (→*-ıban...*) formalı feili bağlama haqqında yuxarıda həm Yenisey abidələrindən, həm Kül-təqin kitabəsindən gətirilmiş mətnlərdə izahat verilmişdir.

Yenə oradan:

“Əçim kağan olurtukda özüm tiqin ərikli teyin açim kağanka işiq küçüq bertim”.

Tərcüməsi: Əmim xaqan (təxtə) oturduqda özüm təqin (şahzadə) olalı (olduğum müddətdə) əmim xaqana işimi, gücümü verdim (xidmət etdim).

Bu cümlə Malovda nə üçünsə yoxdur. “Памятники древнетюркской письменности” əsərinin 30-cu səhifəsində olmalı idi. Orkunda səhifə 36-dadır.

Bu mətndəki *-duqda* formalı feili bağlama haqqında yuxarıda izahat verilmişdir.

Burada maraqlı olan “ərikli” sözdür. Malov bunu 41-ci abzasdan alaraq lüğətinə salmış və şübhə altında (?) feili sifət adlandırmışdır (Malov, 1951: 365). Lakin görünür ki, özü də bunun feili sifət olduğuna inanmır, ona görə də bunu abidənin dil xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən (Malov, 1951: 44-52) feili sifət formaları sırasına daxil etmir. Orkun bu mətnə “ərikli teyin” sözlərini “olduğum müddətcə” tərcümə edir. Mən isə “ərikli” sözünü azərbaycancanın “olalı” feili bağlaması kimi qəbul etmək fikrindəyəm. Ər sözünün “olmaq” olmasına şübhə yoxdur, -“ikli”nin feili sifət şəkilçisi olduğunu Malov lüğətinin “är” maddəsində zimmən və sualsız qeyd edir. Mətnin məzmunu da “ərikli”nin “olalı” ola bilməsini qüvvətlə təsdiq edir: “tiqin ərikli – şahzadə olalı” hər halda bu şəkilçini (-*ikli* şəkilçisini) başqa misallarda da tapıb tədqiq etməmiş qrammatik mənası haqqında qəti hökm vermək olmaz.

Abzas 17: *“Köqmən aşa kırkız yirinə təqi sülədimiz”.*

Tərcüməsi: Köqməni aşaraq Qırğız yerinə qədər qoşun yürütdük.

(Köqmən – sayan dağları (Orkun, 1941: Toponimik adlar). “Aşa” feili bağlamasını Azərbaycan dilinə yerinə görə həm “aşaraq”, həm “aşıb” kimi tərcümə etmək olar. Malov isə bu sözü qrammatik formaya deyil, mətnin məzmununa görə “мы ходили” kimi tərcümə etmiş.

Abzas 19: “Əçümüz apamız tutmuş yir sub idisiz bolmazun tiyin, az buduniğ itip, yaratıp...”

Tərcüməsi: Ata-babalarımızın tutmuş olduğu (tutduğu, hökm sürdüyü) yer, su sahibsiz olmasın deyə Az xalqını təşkil edib, yaradıb...

Burada “tutmuş yer” ilə “tutduğu yer”, hər ikisi feili sifətdir, ikisi də keçmiş zamana aiddir. Fərq bundadır ki, “tutduğu” forması bilavasitə şəxs sonluğu (nisbətən şəkilçisi) qəbul edir (tutduğum, tutduğunuz...), “tutmuş” isə “olmaq” köməkçi feili vasitəsilə şəxsləşir (tutmuş olduğum, tutmuş olduğun və s.) Bu o deməkdir ki, Azərbaycan dilində “tutmuş” tipli feili sifət həm şəklini genişləndirmiş, həm də mənasını dəqiqləşdirmiş.

Bu mətnin sonunda cümlə qırıldığı üçün “itip” və “yaratıp” feillərinin feili bağlamamı, yaxud keçmiş zaman formasını olduğu barədə danışmırıq.

Bu mətndə olan “az” sözünün mənasını Malov müəyyən göstərmir. O, bunu “az nüfuzlu, yaxud az adlı xalq” kimi iki mənada qəbul edir. Orkun isə: Az adlı xalq kimi müəyyən mənada qəbul etməkdən başqa, əsərinin IV cildində “Xalq adları” bəhsində yazır: “Az – Köçmən dağları həvalisində oturan bir qövm”.

Abzas 20: “Köçmən yir sub idisiz kalmazun tiyin, az kırkız buduniğ yaratın kəltimiz”.

Tərcüməsi: Köqmənin yeri, suyu sahibsiz qalmasını deyə az nüfuzlu qırğız xalqını intizama salıb düzəlttik.

“Tiyin-de(y)in” feili bağlaması təkrar olunur. Hər təsadüfdə də eyni mövqedə feili bağlama tərkibinin sonunda işlənir; “yaratın kəldimiz” sözlərini, feili bağlama formasını saxlamaqla, tamam başqa sözlərlə “intizama salıb düzəlttik” sözləriylə tərcümə etmək mətnin məzmununu doğru vermək üçündür. “Yaratıp kəltimiz” sözlərini “yaradıb gəldik” kimi tərcümə etmək mümkündür. Qədim ifadə müasir dilimizlə leksik və qrammatik cəhətdən büsbütün mütabiq gəlir. Lakin görünür ki, leksik və qrammatik mütabiqət cümlənin semantik mütabiqətini hər zaman təmin etmir. Bu da qədim dillə müasir dil arasındakı maraqlı fərqlərdən birini təşkil edir və bizim məqsədimizdən kənar mövzudur.

Abzas 21: “İlqərü Qadırkan yığış aşə, buduniğ anca konturtımız, ança itdimiz”.

Tərcüməsi: İrəliyə (şərqə) tərəf Qadırqan meşəli dağlarını aşaraq, xalqı oturtduq (yerləşdirdik), nizama saldıq.

“Aşa” feili bağlamasını Malov abidənin dil xüsusiyyətləri bəhsinə -a, -ə şəkilçili feili bağlamalar sırasına salmamışsa da (Malov, 1951: 47), əsərinin lüğətinə keçirmiş və feili bağlama olduğunu qeyd etmiş. Azərbaycanca “aşa”nın ekvivalenti həm “aşaraq”, həm də “aşıb” feili bağlamasıdır.

“Qadırkan” sözünü Orkun IV cildində toponimik adlar sırasında “Kıngan dağları” adlandırır.

Abzas 22: “Anca kazğanmıs(ş), itmis(ş) ilimiz törümüz ərti”.

Tərcüməsi: Qazanılmış, yaradılmış (hərfiyyənlən edilmiş) elimiz (tayfalar ittifaqımız) və hökumətimiz belə idi.

Mətndəki keçmiş zaman feili sifətləri həmin feillərin məlum növündən əmələ gəlmiş (*qazanmış, etmiş*), lakin mətnin mənası bunları eyni feillərin məchul növü ilə tərcümə etməyi tələb edir. İkinci tərəfdən, bu feili sifətləri, nəqli keçmiş formalarını saxlamayıb, nisbətən sərbəst tərcümə etmək istəsək, “qazanılmış” əvəzinə “qazandıqımız”, “edilmiş” yaxud “yaradılmış” əvəzinə “etdiyimiz” yaxud “yaratdıqımız” şəklində verə bilərik ki, beləliklə, həm tərcümə müasir Azərbaycan ədəbi dili nöqtəyindən nəzərdən daha keyfiyyətli olar, həm də feili sifət öz keçmiş zaman mənasını da saxlayar. Fərq burada yalnız feili sifətin nəqli keçmiş şəklinin şühudi keçmiş şəkli ilə əvəz edilməsində, bir də cümlələrdəki nisbət şəkilçilərinin mövsuflardan sifətlərə keçməsinə olacaq. Bundan başqa, əgər tərcümədə həmin feili sifətlərin qədim formalarını (yəni nəqli keçmiş formalarını) saxlamaq istəsək, o zaman bunlara “olmaq” köməkçi feilini qoşmaq lazım gələcək: “qazanılmış, yaradılmış elimiz, hökumətimiz” əvəzinə “qazanmış, yaratmış olduğumuz el, hökumət” olacaqdır.

Abzas 23: “*Körqünün üçün iqidmis bilqə kağanına, ərmis barmis ədqü ilinə kəntü yanılığ, yablaq kiqürtiq*”.

Tərcüməsi: Mütiliyin (sədaqətlə tabe olduğun) üçün səni qaldırmış (əsirlikdən qurtarıb yüksəltmiş) müdrik xaqanına, hünərli işlər etmiş yaxşı elinə özün müqəssir oldun, pis işlər etdin.

Bu mətnə biz bir sadə, bir mürəkkəb feili sifət görürük: “*iqidmis bilqə kağan* – qaldırmış müdrik xaqan” və “*ərmis barmis il* – hünərli (təqdirəlayiq) işlər etmiş el (xalq). *Ərmis barmis* – hərfiyyənlən: *olmuş getmiş* deməkdir. Malov bunu cümlənin məzmununa görə “по своим качествам и делам” tərcümə edir və mətnin çox zaman mühafizə etdiyi qrammatik formasını rus dilində mənalı çıxması üçün ləğv edir. Azərbaycan dilində mətnin tərcüməsində həm məzmun, həm qrammatik forma saxlanılır: *iqidmis(ş) kağan* – (səni) yüksəltmiş xaqan, *ərmis(ş) barmis(ş) il* – (təqdirəlayiq işlər) edib getmiş, (yaxud edib gəlmiş) el.

Şəkilcə, eyni zamanda, nəqli keçmiş şəklinə mütabiq olan keçmiş zaman feili sifəti sonundakı (*iqidmis, ərmis, barmis* sözlərinin sonundakı) “s” hərfinin həm də “ş” yazıla və oxuna bilməsi Kül-təqin abidəsinin öz dilində də tamamilə qanuni və düzgündür: bu səsi bildirən hərflər türk-run əlifbasında “l” şəklindədir ki, qədim abidələrdə həm “s”, həm də “ş” bildirir; bu xüsusda biz 27-ci səhifədə də Nəcib Asimə müraciətlə məlumat vermişdik. Orkun öz tərcümələrində bu hərflər müvafiq hallarda “s” ilə deyil, “ş” ilə verir, Malovun transkripsiyasında *iqidmis, ərmis, barmis* sözləri Orkunun transkripsiyasında *iqidmiş, ərmiş, barmış* şəklindədir. Bunu nəzərə aldıqda, Kül-təqin abidəsi dilində olan həmin keçmiş zaman feili sifətlərinin bu fonetik nöqtə (s-ş səsi) üzrə də Azərbaycan dilinə mütabiq olduğuna qənaətlənə bilərik.

Yenə oradan:

“*Yarıqlıq kantən kəlip yana əlti?*
Süniqlik kantən kəlipən sürə əlti?”

Tərcüməsi: Yaraqlı (silahlı adamlar) har/a/dan gəlib səni dağıtdı (pərişan etdi)? / Süngülü (nizəli adamlar) har/a/dan gəlibən (səni) sürüb apardı (yurdundan qovdu)?

Mətnəndən aydın görünür ki, *-ip→-ib* (gəlip→gəlib) şəkilli feili bağlama *-ipən→-ibən* (gəlipən→gəlibən) feili bağlama ilə Kül-təqin abidəsi dilində eyni semantikaya malikdir. Və məlumdur ki, Azərbaycan dilində də hər iki forma eyni mənanı ifadə edir. Fərq yalnız birincinin həm ədəbi dilə, həm də şivələrə məxsus olmasında, ikincisinin isə keçmişdə ədəbi dildə də işlənməsinə baxmayaraq, müasir dilimizdə müəyyən şivələrə məxsus bir forma təşkil etməsindədir.

“Sürə” (sür+ə) feili bağlaması bir sıra qədim abidələrin dili üçün səciyyəvi olan *-ə*, *-a* formalı feili bağlama tipindəndir. Yuxarıda həm Yenisey abidələrində, həm də Kül-təqin abidəsində bu formaya rast gəlmişik. Azərbaycan dilində bunun ekvivalenti *-üb* (*-ub*, *-ib*, *-ib*, *-yüb*, *-yub*, *-yib*, *-yib*) və *-ərək* (*-araq*, *-yərək*, *-yaraq*) formalı feili bağlamalardır (“Əlt” *aparmaq* deməkdir; müasir türkmən dilində *əltmek* eyni sözdür).

Abzas 23-24: “*Iduk Ötükən yış, budun, bardığ, ilqərü*
Barığma bardığ, kırığaru barığma bardığ”.

Tərcüməsi: Müqəddəs Ötükən dağlarının xalqı, sən getdin, irəliyə (şərqə) gedən (sən) getdin, geriyə (qərbə) gedən (sən) getdin.

Bu mətnəndə biz yenə *-ığma* (*-iqmə*) formalı feili sifətinə (bir cümlədə iki dəfə) rast gəlirik. Malov bunu indiki zaman feili sifəti sayır (Malov, 1951: 46). Mənə görə, bu şəkilçi azərbaycanca *-ən* (*-an*, *-yən*, *-yan*) şəkilçili feili sifətlə mənadaşdır. Bunu mən Kül-təqin abidəsi kiçik kitabəsinin 1-ci abzasını araşdırarkən də göstərmişdim. *-ən*, (*-an...*) şəkilçili feili sifətlər mətnlər içində istər qədim abidələrdə, istərsə də müasir türk dillərində, o cümlədən, Azərbaycan dilində indiki-keçmiş zaman mənasını ifadə edir, yəni bu formanın bildirdiyi hal-hərəkət, yerinə görə, gah indiki zamana, gah da keçmişə aid olur. Burada araşdırdığımız konkret misalda iki dəfə işlənən “barığma bardığ – gedən getdin” tərkibində “getdin” cümlənin xəbəridir və şühudi keçmiş şəklindədir. “Gedən” sözü də onunla bağlı olduğu və onu tamamladığı üçün, şübhəsiz, keçmiş zamana aid olacaq (Ötükən – göy türklərin hökumət mərkəzi. Orkun, 1941: Toponimik adlar).

Abzas 24: “*Barduk yirdə ədqü ol ərinç...*”

Tərcüməsi: Getdiyın yerlərdə sənə yaxşılıq, görünür, bu oldu...

“Barduk bar+duk (yir) = get+diyın (yer). Bunu müasir dil qrammatik termini ilə şühudi keçmiş formalı feili sifət adlandırmaq istəyirəm¹.

Lakin bu formada yalnız feili sifət deyil, feili isim də əmələ gəlir. Bəzi müasir türk dillərində şühudi keçmişin I şəxs cəm formasına şəxsi sonluqlar (nisbət şəkilçiləri) əlavə edilməklə feili sifət yaradılır (yazdığım kitab, yediyim çörək və s.), lakin bu formaya hal şəkilçiləri, yaxud qoşma, yaxud da həm hal şəkilçisi, həm qoşma əlavə edilsə, bundan feili sifət yaradılmaz, bu, feili isim olar (yazdığından (nədən) bir şey anlamadım, dediyimə (nəyə) qulaq as, bu gecə az yatdığım üçün, yaxud az yatdığımı görə başım ağrıyır). Halbuki *yazdığım kitab, yediyim çörək* tərkiblərinin birinci sözlərinə, yəni feili sifətlərə nə hal şəkilçisi, nə də qoşma əlavə edilə bilər, amma nisbət şəkilçisinin əlavə edilməsi zəruridir. Əks halda şühudi keçmişin bu formasında biz feili sifət yarada bilmərik. Qədim abidə dili isə belə deyil. Onda şəxsi sonsuzluq da feili sifət yaradıla bilər. Şühudi keçmişin birinci şəxs cəm formasının qarşısına bir isim, yəni

¹ Qədim dildə *-duk*, *-dik* şəkilçisi başqa qrammatik mənalar verə bilər. Şühudi keçmişin birinci şəxs cəm şəkilçisi Kül-təqin abidəsi dilində *-duk*, *-duq*, *-dik* şəklində deyil, *-dımız*, *-dimiz* şəklindədir.

mövsuf gətirməklə feil sifətə çevrilir. Yuxarıdakı “barduk yer” (getdiyən yer) buna misaldır.

Mənim bu kiçik izahatı verməkdən məqsədim S. E. Malovun bu barədə bir fikri ilə razılaşa bilməməyimi göstərməkdir. Professor Malov *-duk, -tuk* şəkilçili feilləri heç bir mövsufa aid olmadan da feili sifət adlandırır. “Yonşurtuk” (salıxdırdığın, vuruşdurduğun və “Yarlıkaduqın”) *buyurduğun* sözlərini heç bir mövsufa aidlikləri olmadığı halda keçmiş zaman feili sifəti adlandırır (Malov, 1951: 46). Halbuki mətndə bu sözlərin qabağında duran “üçün” qoşması onların feili sifət deyil, feili isim olduğunu açıq surətdə göstərir (Malov, 1951: 28 (9) və 29 (6)).

Yenə oradan:

Bilmədik üçün, yablağının üçün əçim kağan uça bartı.

Tərcüməsi: Bilmədiyən (anlamazlığın) üçün, pis adam olduğun üçün əmim xaqan uçub getdi (öldü).

Bu mətndə də qədim “uç+a” formalı feili bağlamanın azərbaycanca “uç+ub” formalı feili bağlamaya mütabiq olması təsbit olunur.

Abzas 25: *“Başlayı kırıqız kağanığ balbal tikdim”.*

Tərcüməsi: (Əmim xaqanın şərəfinə) başlayaraq (başlayıb, qəbir daşları sırasının başında) mən qırğız xaqanına balbal qoydum.

Abzas 25-26: *“Türk budunığ atı küsi yok bolmazun tiyin, kanım kağanığ, əçim katunığ götürmüş tənri, il biriqmə tənri, türk budun atı küsi yok bolmazun tiyin, özimin ol tənri kağan olurtdı ərinç”.*

Tərcüməsi: Türk xalqının adı-sanı yox olmasın deyə, atam xaqanı və anam xatunu göy (tanrı) yuxarı götürmüş (yüksəltmiş), dövlət verən göy (tanrı) türk xalqının adı-sanı yox olmasın deyə, (mənim) özümü o göy (tanrı), görünür, xaqan oturtdu (elədi).

Abzas 26-27: *“Kanımız əçimiz kazğanmış budun atı küsi yok bolmazun tiyin, türk budun üçün tün udımadım, küntüz olurmatım”.*

Tərcüməsi: Ata-babamızın qazanmış olduğu (yaxud qazandığı) xalq, adı-sanı yox olmasın deyə, türk xalqı üçün gecə yatmadım, gündüz (işsiz) oturmadım.

“Kazğanmış” keçmiş zaman feili sifətinin kökündən, “kazğan” feilindən düzələn feili bağlama və feili sifətlərin müxtəlif formalarına biz Yenisey abidələrində (*kazğanu*) və Kül-təqin abidəsində (*kazğanıp, kazğanmış*) rast gəldik.

Abzas 27: *“İnim Kül-təqin birlə, əki şad birlə ölü, yitü kazğantım; ança kazğanıp, biriki budunığ ot sub kıldadım”.*

Tərcüməsi: Kiçik qardaşım Kül-təqin ilə, iki şad ilə ölərək-itərək (yəni ölüncəyə qədər) qazanmağa çalışdım, o qədər qazanıb (fəth edib), bizimlə birləşən (yaxud birləşmiş) xalqları od, su kimi ayırmadım (birliyi pozmadım).

(Şad – xan rütbəsindən sonra ən yüksək rütbə).

Bu mətndə “ölü” və “yitü” sözləri hər biri ayrılıqda da feili bağlamadır. Birincisi haqqında əvvəldə izahatımız var. İkincisi, azərbaycanca *itmək* feilindən – *itib*, yaxud

itərək deməkdir. Burada bu iki feilin cütlükdə və eyni şəkildə işlənməsi Azərbaycan dilində həmin feillərin yenə cütlükdə və yenə eyni şəkildə, yəni *ölüm-itim* şəklində işlənməsi Azərbaycan dili tarixini öyrənmək nöqtəyi-nəzərindən, şübhəsiz, maraqlıdır. Məhz Azərbaycan dili haqqında heç bir məlumatımız olmayan bir dövrdə VII–VIII əsrlərdə Şimali Monqolustanda, Orxon çayı sahələrində çinlilərin tük-yü dili adlandırdıqları qədim oğuz dilində yaradılmış bir kitabədə eyni feillərin cüt şəkildə işlənməsi ilə, müasir dilimizdə yenə bu feillərin yenə cüt şəkildə işlənməsindəki müvafiqət, əlbəttə, təsadüfi bir hadisə sayıla bilməz.

Bu mətndə ən maraqlı feili sifət forması “biriki” sözünün formasıdır. “Biriki” feilini biz Kül-təqin abidəsindəki *birləşmək, toplanmaq, yığılmaq* mənasında Azərbaycan dilində də (Rusca-türkcə lüğət, 1928: 231; Azərbaycanca-rusca lüğət, 1939: 138), türkmən dilində də (Türkməncə-rusca lüğət, 1940: 63), özbək dilində də (Rusca-özbəkə lüğət, 1957: 477) və sair türk dillərində də görürük. Lakin *-i* şəkilçili feili sifət formasını biz bu dillərdə, o cümlədən, Azərbaycan dilində görmürük. Doğrudanmı bu şəkil feili sifət şəklidir? Malov bu sözü, “biriki” sözünü “присоединившиеся” kimi feili sifətlə tərcümə edir (Malov, 1951: 31, 40), Orkun da bunu “müttəhid” (birləşən, birləşmiş) kimi yenə feili sifət şəklində verir. Mətnin öz qrammatik şəkli və məzmunu da (*biriki buduniğ* – birləşmiş, müttəfiq olmuş xalqlar) bunun feili sifət forması olduğunu qüvvətlə göstərir. Sözün öz morfolojiyası da (*biriki buduniğ* – bir olmuş iki xalqı) yenə bunun feili sifət olduğunu bildirir. Yenə Malov göstərilən əsərinin lüğət hissəsində (səh.372) biriki budın – “союзный народ” – *müttəfiq, ittifaq bağlamış xalq* deyə yazır ki, bununla “biriki” sözü feili sifət olduğunu təsbit etmiş olur. Lakin müəllif bu formanın feili sifət forması olduğu haqqında nə lüğətində, nə həmin mətnin qrammatik xüsusiyyətlərindən bəhs edən fəslində (səh.44-49) nədənsə heç bir göstəriş vermir.

Abzas 27-28: “Mən özüm (Orkunda: özüm) kağan *olurtukıma yir sayu barmış budun yadağın yalanın yana kəlti*”.

Tərcüməsi: Mən özüm xaqan oturduğum zaman (Orkunda: olduğumda) ətrafdakı yerləri dolaşmış getmiş xalq piyada, çılpaq yenə geri gəldi.

Mətnə “olurtukıma – oturduğuma” *oturduğum zaman* deməkdir, feili sifət formasıdır. Feilin son səsi (“a”) yönlük hal şəkilçisidir ki, Orkun bunu yerlik hal şəkilçisi ilə (“da” ilə əvəz etmiş və “olduğumda” kimi tərcümə etmiş. Hər iki şəkildə söz feili sifətliyini dəyişmir. Bunu deyə bilərik ki, yönlük şəkilçili forması Azərbaycan dilinə daha uyğun gəlir. Misal üçün, “etdiyim işə peşmanam” feili sifətli ifadəsini “etdiyimə peşmanam” ifadəsiylə əvəz etsək, bu uyğunluğu aydın görə bilərik.

“Barmış budun” *getmiş xalq* tərkibində “barmış-getmiş” keçmiş zaman feili sifətidir. “Barmaq” feilinin özü də “varmaq” şəklində Azərbaycanın qərb şivələrində və çox zaman onun sinonimi olan “getmək” ilə cütlükdə işlənməkdədir (varıb gedirəm).

Abzas 28: “Buduniğ *iqidəyin tiyin, yırğaru oğuz budun tapa, ilqərü kıtay¹ tatabı budun tapa, birqərü tabqaç tapa uluğ sü əki qayirmi sünüşdim*”.

¹ “Kıtay” sözünü S. E. Malov *kıtan* şəklində transkripsiya etmiş (Malov, 1951: 28, 31), orijinalda bu söz şəklindədir. hərfinin oxunmasında türkoqlar arasında ixtilaf var; bəziləri bunu Malov kimi “n” oxuyurlar. Bəziləri isə (Tomsen) N. Asim, Orkun) “y” oxuyurlar. Mən də əksəriyyətə görə bunu “y” kimi qəbul etdim, yəni *kıtan* deyil, *kıtay* yazdım. *Kıtay* müasir tunguzların qədim babaları olan bir qövmdür. Tatabı – kıtay qövminin qəbilələrindən biri.

Tərcüməsi: Xalqı yüksəldim deyə, yuxarı (şimalda) oğuz xalqına qarşı, irəli (şərqdə) kıtay, tatabı xalqlarına qarşı, bəriyə (cənubda) çinlilərə qarşı böyük qoşun (ilə) on iki (dəfə) müharibə etdim.

Bu mətndə feili bağlama “tiyin” sözüdür. Bu söz, yuxarıda göstərdiyimiz kimi, Azərbaycan dilində bu günə qədər *diyın* (deyin) şəklində, *deyə* (deyib) mənasında işlənməkdədir.

Mətndə “iqidəyin” sözü “igid eləyim” kimi anlaşılrsa, Azərbaycan dili ilə bilavasitə bağlanacaq. Qədim türk dilində iqid(-mək) – *bəsləmək, böyütmək, yetişdirmək* (Orkun, 1941: 51) qaldırmaq, yüksəltmək (Malov, 1951: 379) deməkdir ki, mətn içində bunlar igidləmək-igidləndirmək ilə sinonim ola bilərlər. “Əki yəqirmi”, yəni ondan igirmiyə tərəf iki-on iki qədim türk dilində say sistemidir. Əki (-iki) sözü Azərbaycan dilində əkiz sözündə yaşamaqdadır. Sünüş (-mək) sözü azərbaycanca süngüləşmək (vuruşmaq, müharibə etmək) sözü ilə, yəni *süngü* sözü ilə bağlıdır. Qədim türkcədə sünüq, çağatayca sünqü, azərbaycanca süngü kökündən eyni sözdür.

Abzas 29: “*Anta kisrə, tənri yarlıkağu, kutım bar üçün, ülüqim bar üçün öltəci buduniq tiriqrü iqitim*”.

Tərcüməsi: Ondan sonra, tanrının buyurduğu kimi, taleyim olduğu üçün, qismətim olduğu üçün öləcək olan xalqı dirildib qaldırdım (yüksəltdim).

Bu mətndə bir gələcək zaman feili sifət və bir feili bağlama var. Gələcək zaman feili sifəti “öltəci” sözüdür. Bu formanı biz Yenisey abidələrinin dilində də görmüşdük. S. E. Malov bu şəkilçini indiki-gələcək zaman feili sifət şəkilçisi kimi izah edirsə də (Malov, 1951: 46), araşdırdığımız mətndə bu, gələcək zaman feili sifətini bildirir. Mətnin yuxarıdakı tərcüməsində biz “öləcək olan xalqı” tərkibini sadəcə “öləcək xalqı”, yaxud hətta “öləsi xalqı” şəklində də versəydik, onun qrammatik mənasına xələl gəlməzdi.

“Tiriqrü” feili bağlaması haqqında aşağıdakıları deməliyik. Orkun bunu “diriltip” (dirildib) kimi, yəni feili bağlama şəklində tərcümə edirsə də (1936: 42-43), Malov bu sözü “к жизни” (diriyə, diriliyə doğru) kimi tərcümə edir (Malov, 1951: 31, 40). Bu tərcümə düzgün olsa, onda mən bu sözü feili bağlama saya bilmərəm. Həqiqətən, mətndə bu söz “tiri” (diri) və “qrü” (-ə, -a, -yə, -ya) yönlük hal şəkilçisindən ibarət kimi görünür. Azərbaycan dilində və bəzi türk dillərində il+əri-il+ərü←il+qərü, yu+xarı-yu+karu (-qaru), dı+arı←dı+qarı (-qaru) və sair bu kimi sözlərdə gördüyümüz -ərü, -qərü, -qarı, -qarı, -qaru şəkilçiləri qədim türk dillərində olan yönlük hal şəkilçilərindəndir (Malov, 1951: 45). İndi biz mətnimizdəki “tiriqrü” sözünü bu əsasda təhlil etsək, “diriyə, diriliyə doğru” kimi qəbul etməliyik. Lakin yenə Malovun həmin əsərinin lüğət qismində “tiriqrü” feili *canlandırmaq, diriltmək* mənasını verir. Buna əsasən biz “tirqrü” sözünü feili kökü kimi “dirilt” şəklində tərcümə edərək, sonundakı -ü şəkilçisini də feili bağlama şəkilçisi kimi qəbul edə bilərik (-ü, -u şəkilçisinin feili bağlama şəkilçisi olması haqqında Yenisey abidələri və Kül-təqin abidəsi haqqındakı bölmələrə baxılsın). Belə isə, bu xüsusda Malovla Orkunun aralarındakı ixtilafa səbəb nədir? Yəni niyə bu sözün formasını Malov yönlük hal kimi, Orkun isə feili bağlama kimi qəbul edir?

Məsələ burasındadır ki, bu söz orijinalda **TYEYTK** tirqrü şəklindədir; Malov bunu tirqrü, Orkun isə tir'qrü (tir'qrü) kimi transkripsiya etmiş. Yəni Malov “r”dən sonra bir “i” artırmış ki, bununla da orijinaldakı “tir” kökü “tiri (diri) olur; Orkun isə həmin “i”dən şübhə etdiyi üçün onu kiçik hərflə sözün üzərində qeyd edib şərti olaraq qəbul edir, tərcüməsində də burada, görünür ki, bu “i”ni hesaba almamışdır. Beləliklə, bu söz orijinalda olduğu kimi “tirqrü” deyil, “tiriqrü” olarsa, “diriyə (diriliyə) doğru”

olacaq və Malov haqlı çıxacaq, fəqət öylə deyil, “tirq(ü)r-ü” olarsa, “dirildib” (feili bağlama) olacaq və Orkun haqlı çıxacaq. Lakin belə də olduqda, o zaman Orkun bu sözü “tirğrū” (tirqrū) deyil, “tirğürü” (tirqürü) şəklində transkripsiya etməlidir. Mən bunu feili bağlama olaraq, yəni “dirildib” kimi tərcümə etməklə həmin transkripsiyanı qəbul etmiş oluram.

3. Tonyukuk Kitabəsi

Qədim türk dili abidələrinin ən məşhurlarından biri Tonyukuk kitabəsidir – Tonyukuk “Göy türklər” adlanan böyük bir türk qövmünün dövlətləri tarixində məşhur bir siyasi xadim (vəzir) olmuşdur. Üç xaqanın zamanında yaşamış olan bu vəzir türklərin Çin ilə müharibələrində, onların azadlıq hərəkatında iştirak etmiş, Kül-təqinin böyük qardaşı Bilgə xaqan dövrünə qədər yaşamışdır. Məşhur türkoloq Vilhelm Tomsenin fikrinə görə, Tonyukuk abidəsi 725-ci ildə qoyulmuşdur. Bu abidə Bilgə xaqan və Kül-təqin abidəsinin yaxınlığında, Tola çayının yuxarı tərəflərində qoyulmuş, Tonyukuk kitabəsi iki daş üzərində yazılmış, hər ikisinin mətni (birində 35, ikincisində 27 olmaqla) altmış iki abzasdan ibarətdir. Kitabədə vəzir Tonyukukun dilindən, əvvəl Bilgə xaqanın və Kül-təqinin atası olan Əltəriş xaqanın dövründən, sonra Əltərişin qardaşı Kapağan xanın dövründən bəhs edilir, nəhayət, vəzir öz fəaliyyəti haqqında məlumat verir.

Tonyukuk kitabəsini əvvəl akademik V. Radlov nəşr etmişdir (Radlov, 1899: 2-27), sonra V. Tomsen kitabənin mükəmməl fotoqraflarını əldə edərək onların əsasında kitabənin bir çox yerlərini türkologiyada məşhur olan “Turcica” adlı əsərində nəşr etmişdir. Ən sonra H. N. Orkun (1936) həm Radlovun, həm də Tomsenin nəşrlərini nəzərə alaraq öz təshihləriylə türkcəyə tərcümə və nəşr etmişdir.

Burada mənim tərəfimdən Tonyukuk kitabəsindən içində feili sifət və feili bağlama olan cümlələr seçilib alınmış, Malovun və Orkunun transkripsiyalarından istifadə edilərək, mətnin Azərbaycan dilinə tərcüməsi və göstərilən qrammatik kateqoriyaların Azərbaycan dilində olan ekvivalentləri ilə qarşılaşdırılaraq, təsviri və yeri gəldikcə, izahı verilmişdir.

Abzas 2: *“Türk budun kanın bolmayın, tabğaçda adırılı, kanlantı”.*

Tərcüməsi: Xanı olmayan türk xalqı Çindən ayrıldı, xanlandı (xan sahibi oldu).

Orkun bunu: “Türk milləti xansız olmasın (deyə) Çindən ayrıldı” kimi tərcümə edir. Məncə, “bolmayın” feili bağlamasının azərbaycanca qarşılığı “olmayan” kimi verilsə, daha dəqiq olar, “olmasın (deyə)” nisbətən sərbəst tərcümədir. Mənim tərcüməm Malovun tərcüməsindən “bolmayın” sözünün qrammatik mənası üzrə ayrılır: məncə, bu söz – feili sifət, Malovca – feili bağlamadır.

Yenə oradan:

“Kanın kodup, tabğaçka yana içikdi”.

Tərcüməsi: Xanını qoyub yenə Çinə tabe (yaxud təslim) oldu.

“Tonyukuk” dilindəki “kodup” feili bağlaması ilə azərbaycanca “qoyub” feili bağlaması arasında olan fərq birincidəki kar samitlərin ikincidəki cingiltilərle (“k” və “p”nin “q” və “b” ilə) əvəzlənməsindən başqa (bu barədə yuxarıda bəhs edilmişdir), bir də “d” ilə “y”nin əvəzlənməsidir. Məlumdur ki, türkologiyada türk dillərinin müxtəlif təsnif prinsiplərindən biri bu dilləri “y” və “d” qruplarına bölür (Samoyloviç, 1922: 15).

Araşdırdığımız mətndəki həmin feili bağlamaya (*kodup* feili bağlamasına) bu prinsipə yanaşsaq, deyə bilərik ki, “Tonyukuk” dili türk ləhcələrinin şimal-şərq qrupuna, yəni “D” qrupuna, Azərbaycan dili isə, məlum olduğu üzrə, Radlovun teminologiyası ilə – cənub, Korşun terminologiyası ilə – qərb, Samoyloviçin terminologiyası ilə – cənub-qərb qrupuna aiddir. Aşağıda 3-cü abzasda da bu, təkrar olunur:

Abzas 3: “...kanının *kodup* içikdin”.

Tərcüməsi: ...xanımı qoyub (Çinə) tabe oldun.

Abzas 3-4: “*Türk-sir budun yərintə bod kalmadı. İda-taşda kalmıs(ş)ı kubranıp, yəti yüz boltı*”.

Tərcüməsi: Türk-sir xalqı yerində varlıq (dövlət) qalmadı. Ağaclar-daşlar arasında (orda-burda) qalmış toplanıb (birləşib) yeddi yüz oldu.

“Qalmış” keçmiş zaman feili sifəti bu mətndə müasir dillərimizdə olan kimi, təsirlik hal şəkilçisi də qəbul etmişdir. Bu feili sifəti biz müasir Azərbaycan dilində Tonyukuk abidəsində olan şəkildə də saxlayıb işlədə bilərik, “qalmış olanı”, yaxud “qalmış olanları” və yaxud indiki-keçmiş zaman feili sifəti şəkildə “qalanı” kimi də işlədə bilərik, bununla nə mətnin məzmunu, nə də həmin sözün qrammatik mənası dəyişilər.

“Kubranıp = toplanıb” feili bağlaması nə formaca, nə də mənaca istər Yenisey abidələrində, istərsə Kül-təqin kitabələrində dəfələrlə gördüyümüz *-in, -in...* şəkilli feili bağlamadan fərqlənir (Кубран – объединяться = birləşmək (Malov), toplanmaq (Orkun)).

Sir – qədim türk qövmlərindən birisinin adıdır. “Bod” – vücut, varlıq; “bod qalmadı – dövlət orqanizmi qalmadı” (Malov, 1951: 372). Görünür ki, indi dilimizdə işlənən ərəbcə “vücut”, “mövcuddiyyət” sözlərinin mənası türk dilləri üzərində ərəb dili təsirindən qabaqkı dövrdə türkcə “bod” sözü ilə ifadə olunmuş).

Abzas 4-5: “*Yəti yüz kisiğ udızığma uluğı şad ərti. Yağıl, – tidi. Yağmısı bən ərtim – bilqə Tonukuk*”.

Tərcüməsi: Yeddi yüz adamı dalınca aparanların ulusu (böyüyü) şad idi. “Yanaş (qoşulun)!” – dedi. Yanaşanı (yəni şadın dalınca gedəni, ona qoşulanı) mən idim – ağıllı (müdrük) Tonyukuk.

“Udızığma – uduz+ığma” (aparan, təqib etdirən) feili bağlamasının formasını yuxarıda Kül-təqin abidəsində görmüşdük (“Udız” feili – *aparmaq, arxasınca getməyə məcbur etmək*. Şad – xan rütbəsindən sonra birinci yüksək rütbə).

Mən araşdırılan mətndə “udızığma” sözünü “dalınca aparan”, “təqib etdirən” kimi tərcümə etdim, yəni sözün yalnız qrammatik mənasına deyil, leksik mənasına da tərcümədə riayət etdim; Orkun isə bu sözü “komanda edən(lər)” kimi tərcümə etmiş, yəni sözün leksik mənasını müasirləşdirmiş. Hər iki tərcümə - *ığma* şəkilçisinin feili sifət şəkilçisi olduğunu, həm də bunun mənaca müasir dillərimizdə məhz *-ən, -an* şəkilçisinə mütabiq olduğunu göstərir.

“Yağmısı” – *yağ-mıs-ı* (yanaşmış, qoşulmuş) yuxarıda, abzas 3-4-də, gördüyümüz “kalmısı” – *qalmış* feili sifəti ilə eyni qrammatik və formadadır (“Yağ” feili *yanaşmaq, qoşulmaq* deməkdir). İkisi də təsirlik hal şəkilçisi qəbul etmiş keçmiş zaman feili sifətidir. Lakin mən bunu “yanaşanı, qoşulanı” şəkildə verdim. Mənim fikrimcə, müasir Azərbaycan dilində *-ən, -an* şəkilli indiki-keçmiş zaman feili sifəti *-miş, -mış* şəkilli

keçmiş zaman feili sifətiylə çox zaman eyni mənanı daşıyır. Məncə, bu vəziyyət özü *-ən, -an* şəkilçili feili sifəti yalnız indiki zaman feili sifəti kimi qiymətləndirənlərin yanıldığına təsdiq etməyə kafidir.

Abzas 6: *“Səmiz buka, turuk buka tiyin bilməz ərmiş tiyin, anca sakıntım”.*

Tərcüməsi: Səmiz (kök) buğa, arıq buğa deyə bilməz imiş deyərək, beləcə düşündüm.

Maraqlıdır: yuxarıda (65, 67, 73, 74-cü səhifələrdə) bizə tanış olan “tiyin” sözü burada eyni cümlədə iki dəfə müxtəlif qrammatik mənalarda işlənmişdir.

Birinci “tiyin” *ti-* (demək) feilinin iltizam mənasında işlənmiş və *bilmək* köməkçi feili ilə rəvayət şəklində mürəkkəb feil yaratmışdır: “Tiyin bilməz ərmiş=deyə bilməz imiş”. Yenisey abidələrində heç təsadüf edilməyən, Kül-təqin kitabələrində dəfələrlə işlənərək, yalnız feili bağlama vəzifəsi daşıyan bu formanın Tonyukuk abidəsində həm də iltizam şəklində köhnə qrammatik terminologiya ilə “feili-iqtidarı” adlanan, müasir dillə “bacarıq formanın mürəkkəb feil” düzəltməsi VIII əsrin ilk rübü dili üçün, zənnimcə, diqqətəşayandır.

İkinci “tiyin” isə Kül-təqin abidəsində gördüyümüz qrammatik və leksik mənə və vəzifədə işləndiyi üçün burada artıq izaha ehtiyac yoxdur (“Səmiz” – *səmirmək* sözü lüğətlərimizə salınmamışsa da, Sabir bu sözü işlətməmişdir: *“Xəstəmiz Əbdülhəmid artıq sağaldı, səmirdi”*).

Abzas 8: *“Kəyik yiyü, tabısqan yiyü, olurur ərtimiz... Ança olurur ərikli, oğuzdantan körüq kəlti”.*

Tərcüməsi: Geyik (dağkeçisi) yeyərək, dovşan yeyərək oturur idik (yaşayırdıq)... Böyləcə oturur ikən oğuzlardan gözqoyan (casus) gəldi.

“Geyik” sözü şivələrimizdə var, bəlkə də lüğətlərimizə hələ keçirilməmiş Azərbaycan sözü olan “cüyür” “geyik”dir. Türkməncə bu söz “keyik”, osmanlı türkcəsində “qeyik”, qazaxca “kiik” və sairə şəklindədir.

Demək, bu söz bir sıra müasir türk dillərində əsasən qədim forması ilə yaşayır. Mən bunu bir qədər şübhə ilə azərbaycancaya “dağkeçisi” tərcümə edirəm. “Körüq” sözünü Malov “şpion – casus”, Orkun “xəbərçi” tərcümə edirlər. Mən “gözqoyan” (yad eldən gəlib buranın daxili vəziyyətini öyrənməyə çalışan) kimi tərcümə etdim. Mətnin arxası bu mənaya çox uyğun gəlir.

“Yiyü – yi+yü” şəkilli feili bağlamalara biz Yenisey abidələrində də, Kül-təqin abidəsində də təsadüf edirik. Bu səhifələrdəki misallar üzrə bu formanın izahı verilmişdir. Yalnız bunu qeyd etmək istəyirəm ki, Yenisey və Kül-təqin abidələrinin mətnlərini tərcümə edərkən mən bu formanın azərbaycanca ekvivalenti kimi *-ün* formalı feili bağlamayı əsas vermişdim, burada isə buna *-ərək (-yərək)* formasını daha müvafiq görürəm. Zənn edirəm ki, Azərbaycan dilində *-up* formalı feili bağlama ilə *-ərək* formalı feili bağlama arasında mənaca fərq çox azdır. Bunları fərqləndirən, demək olar ki, yalnız üslub çalarlığıdır.

Abzas 12: *“Ol sabığ əsidip, tün uduskım gəlmədi, küntüz olursıkım kəlmədi”.*

Tərcüməsi: O sözü eşidib, gecə yatmağım gəlmədi, gündüz oturmağım (rahatlığım) gəlmədi.

“Əsidip – əsid+ip” feili bağlaması həm forma, həm mənaca tamamilə Azərbaycanın “eşidib” sözünə mütabiqdir. Bu forma istər qədim abidələrdə, istərsə müasir türk dillərində ən aktiv feili bağlama formalarındandır. Bunun haqqında (habelə fonetik növləri haqqında) Yenisey abidələrində və Kül-təqin abidəsində müvafiq izahat verilmişdir.

Abzas 12-13: “*Tabğaç, oğuz, kıtan, bu üçəqü kabısır, kaltaçı biz öz içi tasın tutmuş təq biz*”.

Tərcüməsi: Çin, oğuz, kıtan (Çin xalqlarındandır) qovuşsa (birləşsələr), biz öz içərisi dışarısını tutmuş kimi qalan olacağıq (yəni başlı-başına qalarıq).

Bu mətndə “kaltaçı” sözündə gördüyümüz *-taçı, -təçi* feili sifət şəkilçisini biz Kül-təqin abidəsində də, Yenisey abidələrində də görürük. Onları izah edərkən bu şəkilçini (*-təqi, -taçı* feili sifət şəkilçisini) bir sıra müasir türk dillərində, o cümlədən, Azərbaycan dilində olan *-ən (-an)* şəkilçisi ilə mənadaş kimi göstərmişdik. Eyni zamanda, *-ən (-an)* şəkilçili feili sifətləri də indiki-keçmiş zaman feili sifəti kimi qiymətləndirmişdik. Lakin bu araşdırdığımız mətndən aydın görünür ki, *-taçı* şəkilçisi indiki-keçmiş zaman mənasını deyil, indiki-gələcək zaman mənasını verir. Bu o deməkdir ki, *-təçi (-taçı)* şəkilli feili sifətlər mənaca *-ən (-an)* şəkilli feili sifətə adekvat ola bilməz. Müasir dilimizdə biz bununla mənadaş şəkilçi göstərmək istəsək, o da *-ər (-ar, -yar, -yar)* müzare formalı gələcək zaman, daha doğrusu, indiki-gələcək zaman feili sifətinin şəkilçisi olacaqdır. Həqiqətən, Malov bu şəkilçini (*-təçi, -taçı* şəkilçisini) indiki-gələcək zaman feili sifəti şəkilçisi kimi qiymətləndirir (Malov, 1951: 46). Lakin yenə Malov həmin şəkilçi ilə düzələn feili sifəti istər mücərrəd halda, istərsə mətn içində indiki zaman feili sifəti kimi tərcümə edir: “Öltəçi – умирающий, olurtaçı – сидящий (səh.46)” və “Öltəçisən – становишься на краю гибели, olurtaçısən – остаешься (səh. 35/8). Halbuki eyni müəllif eyni formanı əsərinin 66-cı səhifəsində gələcək zaman şəklində tərcümə edir: *kaltaçı biz* (səh. 62/13) – мы останемся. Bu şəkilçinin belə tərcüməsi, əlbəttə, mətnin məzmununa büsbütün mütabiqdir.

Abzas 15: “*Kağanım bən özüm bilqə Tonukuk ötünük ötuncümin əsidü bərti*”.

Tərcüməsi: Xaqanın mən, bilgə Tonyukuk, özüm etdiyim xahişlərimi eşidib (əhəmiyyət) verdi (-qəbul etdi).

Mən yenə *-ü* şəkilçili feili bağlamayı burada azərbaycanca *-ib (-üb)* şəklilə bərabərləşdirirəm. Orkun isə bu tip şəkilçili feili bağlama “ber” (vermək) feili (xəbəri) ilə rabitədə olarkən hər iki feili birləşdirir: *əsidü bərti=eşidiverdi* (Orkun). Orkunun bu tərcüməsi mətnin yalnız qrammatik formasını deyil, mənasını da təhrif edən kimidir, yəni bir tərəfdən bu tərcümə mətndə mövcud feili bağlamayı aradan çıxarır, ikinci tərəfdən, cümlənin xəbəriylə ifadə olunan hal-hərəkətin gedişinə əslində olmayan bir sürət əlavə etmiş olur. Malov isə bu ifadəni, *əsidü bərti* ifadəsini – соизволил выслушать (Malov, 1951: 15, 66) kimi tərcümə etməklə mətnin qrammatik formasını, təbii olaraq, dəyişdirirsə də, mənasını təhrif etmir.

Nəticə

Burada indi mən bir fikrimi də bildirmək istəyirəm. Yuxarıda istər Yenisey, istərsə Kül-təqin mətnlərində *-ü, -u, -ə, -a, -i, -ı* feili bağlama şəkilçilərini azərbaycancaya əsasən *-ib, -üb* şəkilçisiylə tərcümə etmiş və bunu ən müvafiq və düzgün tərcümə saymışdım.

İndi müxtəlif çeşidli misallarla qarşılaşdıqda bu tərcümənin yalnız şərti olaraq düzgün-lüyünü qeyd etmək istəyirəm. Lakin Orkunun bunu "edivermək" şəklində tərcümə etməsini heç bir növlə qəbul edə bilmirəm. Fikrimi bərkitmək üçün burada türkmən dilindən bir şahid gətirməyi lazım bilirəm.

Məlumdur ki, Azərbaycan dilində -ə, -a, -yə, -ya şəkilçili feillər yalnız qoşalıqda feili bağlama yaradır: gedə-gedə, dura-dura, söyləyə-söyləyə, oxuya-oxuya və s. Tək halda isə bu cürə feillər feilin sadə iltizam formasıdır və müəyyən köməkçi feillərə qoşularaq mürəkkəb feillər yaradır: gedə bilər, deyə bildi, ala bilsin, oxuya bilməli və s.

QAYNAQLAR:

1. *Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin monoqrafik tədqiqinə aid proqram*. (1956). Tərtib edənlər M. Şirəliyev, R. Rüstəmov, K. Ramazanov. Bakı: EA Nəşriyyatı.
2. *Azərbaycanca-rusca lüğət*. (1939). Redaktoru H. Hüseynov. Bakı: Azərnəşr.
3. Emre, A. C. (1949). *Türk lehçelerinin mukayeseli grameri*. İstanbul: Türk dil kurumu.
4. Engels, F. (1967). *Anti-Dürinq. Cənab Yevgeni Dürinqin elmdə yaratdığı çevriliş*. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı.
5. József, T. (1331). *Ondördüncü asır sonlarına kadar Türk dili yadigarları* (2. Cild, 4. Sayı). İstanbul: Milli tetebbülər mecmuası.
6. Köprülüzade, M. F. (1920). *Türk edebiyatı tarihi* (1. Cilt). İstanbul: Maba'a-i 'Amire.
7. Orkun, H. N. (1936). *Eski türk yazıtları* (1. cilt). İstanbul: Devlet matbaası.
8. Orkun, H. N. (1939). *Eski türk yazıtları* (2. cilt). İstanbul: Devlet matbaası.
9. Orkun, H. N. (1940). *Eski türk yazıtları* (3. cilt). İstanbul: Alâeddin Kırıl Basımevi.
10. Orkun, H. N. (1941). *Eski türk yazıtları* (4. cilt). İstanbul: Devlet Basımevi.
11. Necib, A. (1907). *Pek eski türk yazısı*. Necm-i İstikbal Matbaası.
12. Məmmədov, İ. (1957). Qaryagin şivələrinin fonetik xüsusiyyətləri. *Azərb. SSR EA Xəbərləri*, №6, səh. 171-199.
13. Ramazanov, K. (1956). Salyan dialektinin fonetikasi. *Azərb. SSR EA Xəbərləri*, №6.
14. *Rusca-türkcə lüğət* (cild 1). (1928). Redaktoru R. Axundov. Bakı: Azərnəşr.
15. *Ruscha-o'zbekcha lug'at*. (1957). Toshkent.
16. *Türkmen-Rus sözlüğü*. (1940). Aşgabat: Türkmengosizdat.
17. Багданова, М. (1947). *Киргизская литература: очерк*. Москва.
18. Бернштам, А. Н. (1946). Социально-экономический строй орхон-енисейских тюрков VI–VIII вв. Восточно-Тюркский каганат и кыргызы. *Труды института востоковедения, т. XLV*. М. –Л.
19. Малов, С. Е. (1952). *Енисейская письменность тюрков*. М. –Л.
20. Малов, С. Е. (1951). *Памятники древнетюркской письменности*, М. –Л.
21. Радлов, В. (1895). *Die Alttürkischen Jnschriften der Mongolei* (Древнетюркские надписи Монголии), С. Петербург: Императорская академия наук.
22. Радлов, В. (1899). *Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei, Zweite Folge*, С. Петербург: Императорская академия наук.
23. Самойлович, А. Н. (1922). *Некоторые дополнения классификации турецких языков*. Петроград.
24. Щербак, А. (1955). *Сборник статей (том 10)*. Эпиграфика Востока. Москва: Изд-во Академии наук СССР.

25.Энгелс, Ф. (1969). *Анти-Дюринг. Переворот в науке произведенный господином Евгением Дюрингом*. Москва Изд. Полит литературы.

Verbal Adjectives and Verbal Conjunctions in the Monuments of the Ancient Turkish Languages

AKRAM JAFER**

Summary

For a long time, some linguists were looking for the origin of the Azerbaijani language in the south, in Ancient Media. It is known that their efforts in this direction did not yield any positive results. Because, almost no connection could be revealed between the Turkic-type Azerbaijani language and the languages known to us of the peoples who lived in the territory of Ancient Media, and the necessary linguistic material that could serve as a basis for scientific research was not found. It turned out that the origin of the Azerbaijani language is connected with the origin of the Turkic-system languages.

The oldest monuments that preserve the history of the Turkic languages, as far as is known to date, are monuments dating back to the fifth century. These monuments can be divided into two parts:

1) linguistic monuments of the Turkic peoples belonging to the period before their adoption of Islam;

2) linguistic monuments belonging to the period after their adoption of Islam.

These two parts of linguistic monuments differ from each other both in terms of the alphabet in which they are written and in terms of language quality (primarily in terms of vocabulary). The monuments of Turkic languages created after Islam was mainly created with the Arabic alphabet and their vocabulary increasingly included elements of the Arab-Persian languages.

The linguistic monuments of the Turkic peoples belonging to the pre-Islamic period can be divided into three groups: Yenisei monuments, Orkhon monuments, and ancient Uyghur monuments.

The purpose of this work is to examine these three groups of linguistic monuments, to separate and reveal the categories of verbal adjectives and verbal conjunctions in them, and to note their counterparts in the Azerbaijani language. Because in order to understand the substance of the Azerbaijani language, we must study its extinct forms, as well as the modern and extinct forms of related Turkic languages.

Keywords: *Azerbaijani language, Yenisei monuments, Orkhon monuments, ancient Turkic writings, inscriptions*

Глагольные прилагательные и глагольные союзы в памятниках древних турецких языков

AKRAM DJAFAR***

Резюме

Долгое время некоторые лингвисты искали происхождение азербайджанского языка на юге, в Древней Мидии. Известно, что их усилия в этом направлении не принесли положительных результатов. Практически не удалось выявить никакой связи между азербайджанским языком тюркского типа и известными нам языками народов, населявших территорию Древней Мидии, а необходимый лингвистический материал,

** Azerbaijani linguist, literary critic, orientalist-philologist, and educator Ekrem Safter oglu Jafarov was born in May 1905 in the village of Lahij, Ismayilli region, and died in Baku on August 18, 1991.

*** Азербайджанский лингвист, литературный критик, востоковед-филолог и педагог Экрем Сафтер оглу Джафаров родился в мае 1905 года в селе Лахидж Исмаильской области и умер в Баку 18 августа 1991 года.

который мог бы послужить основой для научных исследований, не был найден. Выяснилось, что происхождение азербайджанского языка связано с происхождением языков тюркской системы.

Самые древние памятники, сохранившие историю тюркских языков, насколько известно на сегодняшний день, относятся к V веку. Эти памятники можно разделить на две части:

1) лингвистические памятники, относящиеся к периоду до принятия ислама тюркскими народами;

2) лингвистические памятники, относящиеся к периоду после принятия ими ислама.

Эти две части языковых памятников отличаются друг от друга как алфавитом, которым они написаны, так и качеством языка (прежде всего, по составу лексики). Памятники тюркских языков, созданные после ислама, в основном были созданы с использованием арабского алфавита, и их лексика постепенно включала элементы арабо-персидских языков.

Языковые памятники тюркских народов доисламского периода можно разделить на три группы: енисейские памятники, орхонские памятники и древнеуйгурские памятники.

Цель данной работы – исследовать эти три группы языковых памятников, выделить и выявить категории глагольных прилагательных и глагольных союзов в них, а также отметить их аналоги в азербайджанском языке. Потому что для понимания сущности азербайджанского языка необходимо изучать его вымершие формы, а также современные и вымершие формы родственных тюркских языков.

Ключевые слова: азербайджанский язык, орхоно-енисейские памятники, древнетюркская письменность, надписи.

Çара qəbul tarixi:

08.01.2024

Çap olunma tarixi:

22.10.2024